

นอกจากนั้นก็จะมีร้านขายหนังสือในเมืองรับไปจำหน่าย เช่น ร้านเจ๊กเตียน ในเมืองสงขลา ร้านสอฮวนเต็ก ที่พัทลุง เป็นต้น หรือในบางแห่งก็อาจเป็นเพียงเพิงขายหนังสือ เช่น ที่พัทลุง แสง ชูศรี¹ อ่อน² เล่าว่า ก่อนที่เมืองพัทลุงจะย้ายจากลำปำมาตั้งอยู่ที่ตำบลทูลหาสวรรค์ในปัจจุบัน ที่บริเวณที่ตั้งเมืองปัจจุบันมีตลาดแล้ว และมักจะมีการนำหนังสือกลอนประเภทหนังสือวัดเกาะ รวมทั้งหนังสือซึ่งพิมพ์ในท้องถิ่นมาวางจำหน่ายตามริมถนนหรือร้านซึ่งเป็นเพิงเล็ก ไม่มีชื่อร้าน ซึ่งตรงกับที่หีด คงทองศรี³ เล่าว่า ตอนสาว ๆ ลุงจะให้ไปอ่านหนังสือให้ฟังบ่อย ๆ เรื่องที่อ่านเท่าที่จำได้ก็มี เรื่องพระอภัยมณี ลักษณะวงศ์พระรถเมรี โสนน้อยเรือนงาม และนิราศเดือน หนังสือเหล่านี้จะมีขายที่ตลาดพัทลุง โดยในตอนนั้นจะทำเพิงเล็ก ๆ และวางแผงขาย

ที่อำเภอระโนด ผู้ที่มีบทบาทสำคัญต่อการแพร่หลายของวรรณกรรมในยุคการพิมพ์ ได้แก่ร้านบุญส่ง พานิช ของนายบุญส่ง นาวิกรม และ “ลุงแ่ง” ซึ่งตั้งแผงขายหนังสืออยู่ที่ตลาดระโนด ปัจจุบัน “ลุงแ่ง” เสียชีวิตแล้ว ส่วนภรรยาของ “ลุงแ่ง” ชื่อ “พิน” ยังมีชีวิตอยู่ แต่ได้โยกย้ายไปอยู่กับลูกต่างจังหวัด นางสุจิต ถาวรประสิทธิ์⁴ เล่าว่า ลุงแ่ง สนุกสนมกับบิดา (หนูแก้ว หรือโชคชัย นครจันทร์) มาก เป็นผู้ที่ติดต่อนำหนังสือของหนูแก้ว นครจันทร์ ไปขายครั้งละมาก ๆ นอกจากนั้น กลบ บัวแดง⁵ ยังเล่าว่า ลุงแ่งจะรับหนังสือต่างๆ มาจากสงขลาและพัทลุง เพื่อขายในตลาดระโนด

นอกจากนี้แล้ว ยังมีวิธีการขายที่สำคัญ คือ การที่ผู้แต่งและ/หรือคนขายของเร่ นำไปเร่ขายตามสถานที่ต่าง ๆ เช่น ในงานวัด ในตลาดนัด งานเทศกาลต่าง ๆ บนรถไฟ หรือตามหมู่บ้านชนบท เช่น ทอง นวลศรี นำหนังสือที่ตนจัดพิมพ์ไปขายพร้อม ๆ กับการขายยา

¹แสง ชูศรีอ่อน เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, วินัย สุกใส เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่บ้านเลขที่ 16 หมู่ที่ 1 ตำบลคลองทรายขาว อำเภอกงหรา จังหวัดพัทลุง เมื่อวันที่ 19 ตุลาคม พ.ศ.2543.

²หีด คงทองศรี เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, วินัย สุกใส เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่บ้านเลขที่ 41 หมู่ที่ 5 ตำบลเขาเจ็ยก อำเภอเมืองพัทลุง จังหวัดพัทลุง เมื่อวันที่ ธันวาคม พ.ศ. 2543.

³สุจิต ถาวรประสิทธิ์ เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, วินัย สุกใส เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่บ้านเลขที่ 33/1 หมู่ที่ 3 ตำบลท่าบอน อำเภอระโนด จังหวัดสงขลา เมื่อวันที่ 21 พฤศจิกายน พ.ศ. 2545.

⁴กลบ บัวแดง เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, วินัย สุกใส เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่บ้านเลขที่ 106 หมู่ที่ 6 ตำบลบ้านขาว อำเภอระโนด จังหวัดสงขลา เมื่อวันที่ 10 มีนาคม พ.ศ.2545

สีพื้นที่ทำเอง และยานิคอื่น ๆ ส่วนแดง นักปราชญ์ ในยุคแรก ๆ อาจขายด้วยตนเอง แต่ในช่วงหลัง ๆ ก็ให้บุตรชาย คือ นายอำนวย ประพันธ์บัณฑิต(ปัจจุบันเสียชีวิตแล้ว) เป็นผู้ระบายพร้อมๆ กับการระบายยา เป็นต้น

ในงานเทศกาลต่าง ๆ ก็จะมีร้านขายหนังสือ ซึ่งมีขายทั้งหนังสือที่ส่งจากกรุงเทพฯ และหนังสือที่พิมพ์ในท้องถิ่น ดังที่ จิตต์ภิรมย์ ได้บันทึกบรรยากาศของร้านขายหนังสือในงานฉลองรัฐธรรมนูญ ดังนี้

...มาถึงร้านขายหนังสือเสียงอื้ออึง เล่มละสี่สลึงหรือหนึ่งบาท มีทั้งเรื่องมหิทธิฤทธิ์ชาติ ทั้งนิราศรถไฟไปหัวหิน มีทั้งเรื่องแดงอ่อนสรณลันทร ทั้งโคมิน โคนุตร วรรณวรรณ ทั้งดาวเรืองดาวจายกระต่ายทอง ทั้งเรื่องพี่สอนน้องการะเกศ ทั้งเหล่าเทศต่างๆ เรื่องนางอัน มีทั้งเรื่องไถ่ฟ้าพระสุธน ทั้งเรื่องนางแสนกล และกลโก่ง ทั้งเรื่องกลั่นกรอบแก้ว แก้วสองภาค เรื่องนางนาคพระโขนงและโม่งป่า สุภาษิตสอนใจพระอภัยมณี ทั้งเรื่องแก้วหน้าม้า จำปาทอง มีทั้งรามสีล ทนวงศ์ สุวรรณหงษ์ พระพิมสวรรค์ สุวรรณลออทอง มีทั้งเรื่องรามเกียรติ์ ตะเพียนทอง ทั้งพาลีสอนน้อง เจนสองบาท ... ทั้งหนุ่มสาวเฒ่าแก่วาแฉะซื่อ เรื่องพิลึกกึกกือ ฉันทะซื่อสีกเล่ม อีกคนหนึ่งถามมาหน้าอ้อมแอ้ม ฉันทะซื่อตั้งห้าเล่มขอแถมบางเล่มไร เจ้าของร้านคนเดียวเที่ยวลอมแลก บ้างถามซื้อพระยาเกล็ดขาวไว้ตรงไหน เจ้าของร้านเรียกหาตัวองไว้อื้อเอาไปเล่มนี้สี่สลึง ...

(จิตต์ภิรมย์. นิราศระบายหรือเที่ยวชมงานรัฐธรรมนูญ)

วิธีการขายอีกแบบหนึ่งที่นิยมกันก็คือ การที่ผู้ขาย(หรืออาจจะเป็นผู้ประพันธ์เอง) นำหนังสือไปวางขาย แล้วสวดหนังสือเรื่องเด่นๆ ให้ผู้ผ่านไปผ่านมาได้ฟังและเลือกซื้อ ดังเช่น เสือ ชำนาญภักดี ซึ่งเป็นนักสวดด้วย อรรถ อรุณพันธ์¹ เล่าว่าเคยพบกับเสือ ชำนาญภักดี เมื่อครั้งที่เริ่มรับราชการที่โรงเรียนลือวิทยาสิต เมื่อมีงานวัดหรืองานแข่งหนังสือจะดูเสือมักจะไปเที่ยวเป็นประจำ และมักจะนำหนังสือที่ตนเองแต่งไปขายด้วย โดยจะไปนั่งสวดหนังสือเรื่องต่าง ๆ ให้ผู้ผ่านไปมาได้หยุดฟังและเลือกซื้อหนังสือ ซึ่งมีทั้งหนังสือที่แต่ง

¹อรรถ อรุณพันธ์ เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, วินัย สุภิส เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่บ้านเลขที่ 63/1 หมู่ที่ 3 ตำบลบ่อदान อำเภอสังขละ จังหวัดสงขลา เมื่อวันที่ 18 ตุลาคม พ.ศ.2543

เองและ “หนังสือวัดเกาะ” ด้วย ส่วน พระอุ จันทรแก้ว¹ ให้สัมภาษณ์ว่า ผลงานที่ท่านแต่งนั้นจัดพิมพ์เองทุกเรื่อง ไม่ได้ขายลิขสิทธิ์ให้กับโรงพิมพ์ เมื่อจัดพิมพ์เสร็จก็นำไปขายตามที่ต่าง ๆ โดยจะหานักสวดเดินทางไปด้วยกัน ส่วนตนเองไม่ได้เป็นผู้สวด ปัจจุบันก็ยังพิมพ์ขายอยู่ โดยถูกเป็นผู้ดำเนินการและจะขายให้กับผู้ที่มาติดต่อซื้อไปขายอีกต่อหนึ่ง

5.2.2 การแจกหนังสือในโอกาสต่างๆ การพิมพ์หนังสือเพื่อแจกในโอกาสต่าง ๆ เป็นกิจกรรมที่นิยมกันอย่างแพร่หลายในชุมชนลุ่มทะเลสาบสงขลา จัดเป็นวิธีการเผยแพร่วรรณกรรมที่มีประโยชน์อย่างมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งก็คือ การเผยแพร่วรรณกรรมที่ไม่ได้เป็นงานบันเทิงคดี ซึ่งส่วนหนึ่งจะไม่ค่อยมีโอกาสดัดพิมพ์จำหน่าย ทำให้วรรณกรรมเหล่านี้ได้มีโอกาสดูแพร่หลายไปสู่ประชาชนทั่วไปได้อย่างกว้างขวางยิ่งขึ้น วรรณกรรมที่เผยแพร่โดยการแจกจ่ายในโอกาสต่างๆ นี้ ส่วนใหญ่แล้วจะมีเนื้อหาที่มุ่งเน้นการให้ความรู้และ/หรือเป็นวรรณกรรมคำสอนมากกว่าที่จะเป็นหนังสือที่ให้ความบันเทิง

6. วรรณกรรมกับการละเล่นและประเพณี

ประเพณีและการละเล่นที่เกี่ยวข้องกับวรรณกรรมท้องถิ่นในยุคการพิมพ์ในที่นี้จะกล่าวถึงเฉพาะประเพณีและการละเล่นที่เป็นสื่อในการเสพงานวรรณกรรมของผู้คนในชุมชน ดังนี้

6.1 ประเพณีการพิมพ์หนังสือแจกเป็นที่ระลึกในโอกาสต่างๆ

ประเพณีการพิมพ์หนังสือแจกเนื่องในโอกาสต่างๆ นับเป็นประเพณีสำคัญที่นิยมปฏิบัติกันในหมู่ของเจ้านายผู้มีความรู้ เป็นประเพณีสำคัญที่น่าจะมีเฉพาะของสังคมไทย ดังที่วิภา กงกะนันทน์ กล่าวไว้ว่า “ประเพณีการพิมพ์หนังสือเพื่อบริจาคเป็นที่ระลึกในงานศพดูเหมือนจะเป็นประเพณีที่ปฏิบัติกันอยู่ในประเทศไทยเท่านั้น”² จากข้อเขียนของกัปตัน

¹ พระอุ จันทรแก้ว เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, วินัย ตุ๊กไส เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่วัดสะทัง อำเภอบางขัน จ.นครศรีธรรมราช เมื่อวันที่ 21 กันยายน พ.ศ. 2545.

² วิภา กงกะนันทน์. กำเนิดนวนิยายในประเทศไทย 2540. หน้า 117.

อัลเฟรด จอห์น ลอฟตัส (Capton Alfred John Loftus)¹ เรื่อง A NEW YEAR'S PAPER ON THE DEVELOPMENT OF THE KINGDOM OF SAIM ได้ระบุที่มาของเรื่องบางเรื่องที่เขานำมารวมไว้ในงานเขียนชิ้นดังกล่าวว่า นำมาจากหนังสือชื่อ Siam Directory of 1889 ซึ่งเป็นหนังสือพระบรมราชานุสรณ์ของพิธีเฉลิมพระชนมพรรษาของพระเจ้าอยู่หัวใน พ.ศ. 2431 แสดงให้เห็นว่าการพิมพ์หนังสือแจกในโอกาสต่างๆ น่าจะมีมาแล้วตั้งแต่ปี พ.ศ. 2431 และน่าจะได้รับความนิยมจนกลายเป็นประเพณีดังที่วิภา กงกะนันท์ กล่าวไว้สรุปความได้ว่า ผู้ที่ริเริ่มและสนับสนุนให้ประชาชนตีพิมพ์หนังสือเพื่อใช้เป็นของขวัญหรือของที่ระลึกในโอกาสต่างๆ เช่นในงานวันเกิด หรืองานศพ แทนการให้ของชำร่วยอย่างอื่น คือ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมพระสมตคอมรพันธุ์ เมื่อครั้งทรงรับผิชอบหอพุทธศาสนสังคหะในระหว่างปี พ.ศ.2443-2448 โดยหอสมุดสำหรับพระนคร(หอสมุดแห่งชาติในปัจจุบัน) จะรับหน้าที่เป็นผู้ให้คำปรึกษาว่าผู้ใดควรที่จะเลือกต้นฉบับเรื่องใดไปตีพิมพ์ในโอกาสไหนจึงจะเหมาะสม และหอสมุดสำหรับพระนครก็ได้ดำเนินการเช่นนี้มาตลอด เป็นผลให้หนังสือประเภทวรรณคดีไทยหรือหนังสืออื่นๆ ที่มีคุณค่าแต่ยากที่จะมีการตีพิมพ์ได้มีโอกาสดังตีพิมพ์เผยแพร่ อีกทั้งยังเป็นแบบอย่างให้เจ้านายและพระสงฆ์ตามหัวเมืองนิยมตีพิมพ์หนังสือเพื่อแจกเป็นที่ระลึกในโอกาสต่างๆ ด้วย โดยเฉพาะในบริเวณชุมชนลุ่มทะเลสาบสงขลาที่รับเอาประเพณีนี้มาปฏิบัติในยุคต่อมา

จากหลักฐานหนังสือที่ระลึกซึ่งเก็บรวบรวมได้ ผู้วิจัยพบว่า ประเพณีการพิมพ์หนังสือแจกในโอกาสต่างๆ ของชุมชนลุ่มทะเลสาบสงขลา น่าจะเริ่มมาแล้วตั้งแต่ประมาณปี พ.ศ.2467 เป็นอย่างน้อย โดยหนังสือที่ระลึกที่เก่าที่สุดเท่าที่สำรวจพบแล้วในขณะนี้ เป็นหนังสือที่ตีพิมพ์เนื่องในงานปลงศพพระครูวิจารณ์ศีลคุณ (ชู) เจ้าคณะแขวงอำเภอจะทิ้งพระ จังหวัดสงขลา ซึ่งมีด้วยกัน 2 เล่ม คือ เรื่อง “หนังสืออัฐิฐานธรรม” ของ สมเด็จพระวันรัต วัดโสมนัสวิหาร จัดพิมพ์โดยพระญาณเวที เจ้าคณะจังหวัดนครศรีธรรมราช พระครูวินยาภิวัตน์ และนายเปลื้อง ประโมจน์ย์ พิมพ์ที่โรงพิมพ์บุญถาวรวัฒนะ กรุงเทพฯ และเรื่อง “ธรรมบทเทศกถา” ของ พระดิศสุสโร ทับ พิมพ์ที่โรงพิมพ์ห้างสมุด กรุงเทพฯ

¹เสาวลักษณ์ กิษานนท์ (ผู้แปล). “เอกสารเนื่องในวันขึ้นปีใหม่ เรื่องวิวัฒนาการของอาณาจักรสยาม,” ใน รวมเรื่องแปลและเอกสารทางประวัติศาสตร์ ชุดที่ 2. 2535. หน้า 198.

²วิภา กงกะนันท์. กำเนิดนวนิยายในประเทศไทย. 2540. หน้า 116-117.

การพิมพ์หนังสือเพื่อแจกเป็นที่ระลึกในชุมชนกลุ่มทะเลสาบสงขลา ไม่ได้มีเฉพาะที่แจกในงานศพเท่านั้น ยังมีที่พิมพ์แจกในโอกาสอื่นอีกหลายโอกาส เช่น งานอุปสมบท งานทอดกฐิน วันเข้าพรรษา-ออกพรรษา งานฉลองศาสนสถานหรือสิ่งก่อสร้างที่เป็นสาธารณประโยชน์ เป็นต้น

แม้ว่าหนังสือที่จัดพิมพ์เพื่อแจกจ่ายในโอกาสต่างๆ จะมีจำนวนไม่น้อย หรือหากพิจารณาจากจำนวนเรื่องที่พิมพ์แล้ว หนังสือประเภทนี้จะมีจำนวนค่อนข้างมาก แต่หนังสือที่ยังคงรู้จักกันดีเป็นที่จดจำกันมาจนถึงปัจจุบันกลับเป็นหนังสือที่จัดพิมพ์เพื่อจำหน่าย ทั้งนี้อาจเป็นเพราะหนังสือที่พิมพ์แจกส่วนใหญ่จะเป็นร้อยแก้ว มุ่งเน้นสอนอย่างตรงไปตรงมาหรือให้ความรู้โดยตรง ซึ่งน่าจะแพร่หลายอยู่เฉพาะในกลุ่มของปัญญาชนและข้าราชการมากกว่า ในขณะที่หนังสือประเภทร้อยกรองจะมุ่งเน้นให้ความบันเทิงมากกว่า และมีกิจกรรมต่อเนื่องที่ช่วยในการเผยแพร่และสืบทอดได้ดีกว่า คือ การสวดหนังสือ และการใช้ในการแสดงหนังตะลุง ส่วนการเล่นเพลงบอก และโนรา ยังไม่พบข้อมูลว่ามีการนำเอาวรรณกรรมฉบับพิมพ์ไปใช้

6.2 การสวดหนังสือ

การสวดหนังสือเป็นประเพณีและสื่อความบันเทิงที่สำคัญของชาวภาคใต้โดยทั่วไป ปราณี ขวัญแก้ว ได้กล่าวถึงประเพณีการสวดหนังสือในภาคใต้ไว้ว่า

การอ่านหนังสือของชาวชนบทเรียกว่า ‘สวดหนังสือ’ คือจะมีผู้สวดคนเดียว คนอื่นจะเป็นผู้ฟัง ผู้สวดจะต้องมีความชำนาญและสวดได้ไพเราะ แต่ละหมู่บ้านจะมีคนสวดหนังสือคนหนึ่ง หรือสองคนรับจ้างสวดตามบ้านแล้วแต่ใครจะว่าจ้าง ค่าจ้างตกลงกันเอง มักจะเลี้ยงอาหารมากกว่าจะคิดค่าจ้างเป็นเงิน ผู้สวดคนใดเสียงไพเราะจะมีคนจ้างสวดทุกคืน เรื่องที่นิยมสวดเป็นนิทานร้อยกรอง เรื่องจักรๆ วงศ์ๆ ได้แก่เรื่อง วรวงศ์ พระรถเมรี สุวรรณศิลป์ เป็นต้น¹

ในกรณีที่เป็นการสวดตามวัด โดยเฉพาะอย่างยิ่งก็คือการสวดที่วัดมหาธาตุ

¹ปราณี ขวัญแก้ว. วรรณคดีชาวบ้านจาก “บุคคำ” ตำบลร่อนพิบูลย์. 2517. หน้า

นครศรีธรรมราช จะเรียกว่า “สวดด้าน” ตามสถานที่สวด ดังที่ เปรมจิตต์ ชนะวงศ์¹กล่าวไว้สรุปความได้ว่า สวดด้าน เป็นการสวดหนังสือนิทานต่างๆ ในวันพระ ที่เรียกว่าสวดด้าน เพราะการสวดกระทำที่ “พระด้าน” ในวัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร เรื่องที่ใช้สวด เดิมใช้เรื่องประเภทนิทาน ทั้งชาดกและนิทานทั่วไป เช่น สุบิน วันคาร ทินวงศ์ สีเสา กระต่ายทอง พระรถเสน เสือโค เป็นต้น ในสมัยหลังๆ เรื่องที่ใช้สวดก็มีหนังสือจากโรงพิมพ์ด้วย เช่น รามเกียรติ์ พระอภัยมณี สุวรรณศิลป์ สังข์ทอง

การสวดหนังสือเป็นสื่อความบันเทิงที่ได้รับความนิยมในชุมชนอย่างสูง การที่ปราณี ขวัญแก้วกล่าวถึงผู้สวดหนังสือที่มักจะมืออยู่ทุกหมู่บ้าน ย่อมแสดงให้เห็นว่าเป็นสื่อความบันเทิงที่หาได้ง่ายและไม่ต้องลงทุนลงแรงมากนัก แตกต่างไปจากหนังตะลุงและมโนห์ราที่นานๆ ครั้งจึงจะมีโอกาสได้ดู จึงอาจกล่าวได้ว่าเป็นสื่อบันเทิงหลักของชุมชน และจากการสอบถามผู้สูงอายุในชุมชนต่างๆ ย่อมเป็นข้อยืนยันถึงความนิยมการสวดหนังสือได้เป็นอย่างดี เช่น ที่บ้านหัวป่า กลบ บัวแดง² (อายุ 71 ปี- พ.ศ.2545) เล่าถึงการสวดหนังสือว่า การสวดหนังสือจะมีตามบ้านต่างๆ อยู่เสมอ โดยพอค่ำๆ ก็จะได้ยินการสวดหนังสือกันอยู่เป็นประจำ และมีจำนวนมากที่หนุ่มๆ จะใช้วิธีการสวดหนังสือเพื่อ “จีบหญิง” คนสวดหนังสือที่เก่งๆ จะมีผู้รับไปสวดเป็นประจำ การสวดหนังสือถือเป็นความบันเทิงประเภทหนึ่ง ในไม่กี่ประเภท ได้แก่ หนังตะลุง โนรา ส่วนเพลงบอกนั้นจะได้ฟังก็ต่อเมื่อถึงฤดูว่าง(เดือนเมษายน) ในบ้านหัวป่า ที่สวดกันบ่อยตั้งแต่สมัยที่กลบ บัวแดง ยังอยู่ในวัยเด็ก คือ ที่บ้านผู้ใหญ่เมือง คนสวดหนังสือที่มีชื่อได้แก่นายวง เพชรคง (ปัจจุบันเสียชีวิตแล้ว) ซึ่งสวดหนังสือได้เพราะมาก

ที่หนองถั่ว ค่ำบลดะเครียะ และระโนด เชื่อน สามารถคิด³ (อายุ 63 ปี – 2545) เป็นนักสวดหนังสือคนหนึ่งของบ้านหนองถั่ว เล่าว่าเริ่มสวดหนังสือตั้งแต่อายุได้ประมาณ 14-15 ปี จะไปสวดหนังสือตามบ้านต่างๆ คนแก่ๆ ของฟังกันมาก หนังสือที่ใช้สวดอยู่เสมอ

¹เปรมจิตต์ ชนะวงศ์. “สวดด้าน” ใน สารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคใต้ เล่ม 16 หน้า 7820.

²กลบ บัวแดง เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, วินัย สุกใส เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่บ้านเลขที่ 106 หมู่ที่ 6 ตำบลบ้านขาว อำเภอรโนด จังหวัดสงขลา เมื่อวันที่ 10 มีนาคม พ.ศ.2545.

³เชื่อน สามารถคิด เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, วินัย สุกใส เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่บ้านเลขที่ 110 หมู่ที่ 2 ตำบลดะเครียะ อำเภอรโนด จังหวัดสงขลา เมื่อวันที่ 23 มีนาคม พ.ศ.2545.

คือ สุภาคิตสอนหญิง กลิ่นกรอบแก้ว และแก้วสองภาค และนายเชื่อนยังเล่าต่อไปว่า เมื่อ ก่อน เมื่อถึงช่วงเก็บเกี่ยวข้าว คนจะไปปรับลูกจ้างจากปากพะยูนและเขาชัยสน (พัทลุง) มา เก็บเกี่ยวที่บ้าน โดยลูกจ้างเหล่านี้จะมาพักอยู่ที่บ้านของคนจนกระทั่งว่าเกี่ยวข้าวหมดจึงจะ กลับ ลูกจ้างเหล่านี้จะชอบฟังการสวดหนังสือมาก ในขณะที่พ่อ นวลศรี¹ บุตรชายของ ทอง นวลศรีเล่าว่า ประมาณก่อนปี พ.ศ.2500 การสวดหนังสือจะเป็นที่นิยมกันมาก คน แก่ๆ มักจะให้ลูกหลานสวดหนังสือให้ฟังเป็นประจำ เรื่องที่สวดกันมากก็มีเรื่องพระอภัย มณี เช่นเดียวกับที่ควนเนียง สัน ศิริวัฒน² ชาวบ้านกรอบ เล่าว่าเคยสวดหนังสือมาตั้งแต่ หนุ่มๆ ในขณะนั้นเล่าว่า ที่ควนเนียงในยุคนั้นมีนักสวดหนังสือที่ตนเองไม่น้อยกว่า 5 คน ส่วนใหญ่เสียชีวิตไปแล้ว ที่ยังคงมีชีวิตอยู่ คือ นายคล้าย(ไม่ทราบนามสกุล) บ้านอยู่ใกล้วัด โพธิธรรมาราม ตำบลห้วยลึก แต่ปัจจุบันสวดไม่ได้แล้ว

ส่วนในพื้นที่ที่อยู่ในเขตชุมชนเชิงเขาก็มีประเพณีนี้ ดังที่แสง ชูศรีอ่อน³ ชาวบ้าน คลองหะหลิง อำเภอกงหรา นักสวดที่มีผู้รับไปสวดตามบ้านอยู่มิได้ขาด ก็เล่าว่าได้เรียน หนังสือและฝึกสวดหนังสือที่วัดกงหราเก่า บ้านไร่เหนือ และเริ่มสวดหนังสือตั้งแต่หนุ่มๆ มี ผู้นิยมมาฟังกันมาก สวดเรื่อยมาจนกระทั่งสื่อความบันเทิงประเภทโทรทัศน์แพร่หลายใน หมู่บ้าน จึงเลิกไป ส่วน แจ็ก อ่อนดั่ง⁴ (อายุ 73 ปี - ปลายปี 2544) ลูกคู่หนังสือและนัก สวดหนังสือชาวบ้านกำแพงเพชร อำเภอรัตนภูมิ เล่าว่าตนเองเป็นลูกคู่หนังสือซึ่งเคยเดิน ทางไปแสดงในหลายที่หลายแห่งตั้งแต่สงขลา ระโนด หัวไทร จนถึงสุราษฎร์ธานี และตน ยังเป็นนักสวดกลอนอีกด้วย สถานภาพนักสวดกลอนของลูกก็ไม่มีชื่อเสียงเพราะเป็นการ

¹พ่อ นวลศรี เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, วินัย สุกใส เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่บ้านเลขที่ 487/4 หมู่ที่ 4 ถนนราษฎร์บำรุง อำเภอรโนด จังหวัดสงขลา เมื่อวันที่ 15 ตุลาคม พ.ศ. 2545.

²สัน ศิริวัฒน เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, วินัย สุกใส เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่บ้านเลขที่ 34 หมู่ที่ 5 ตำบลควนโส อำเภอกวนเนียง จังหวัดสงขลา เมื่อวันที่ 25 มีนาคม พ.ศ.2545.

³แสง ชูศรีอ่อน เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, วินัย สุกใส เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่บ้านเลขที่ 16 หมู่ที่ 1 ตำบลคลองทรายขาว อำเภอกงหรา จังหวัดพัทลุง เมื่อวันที่ 19 ตุลาคม พ.ศ. 2543.

⁴แจ็ก อ่อนดั่ง เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, วินัย สุกใส เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่บริเวณวัดจุ่ม ปะ (บ้านกำแพงเพชร) อำเภอรตนภูมิ จังหวัดสงขลา เมื่อวันที่ 23 ธันวาคม พ.ศ.2544

สวดเฉพาะในบ้านเท่านั้น ไม่ถูกเชิญไปสวดที่อื่นๆ เหมือนกับนักสวดคนอื่นๆ อย่างไรก็ตาม การสวดกลอนของเขาก็มีคนในละแวกบ้านเข้ามาฟังอยู่เหมือนกัน หนังสือที่ชอบนำมาสวด และคนละแวกนั้นชอบที่จะฟังก็มีพระอภัยมณี กลิ่นกรอบแก้ว จันทโครบ แก้วหน้าม้า นิราศเดือน นิราศแท่นคงรัง ซึ่งก็สอดคล้องกับคำบอกเล่าของ นายเผียน โชติพิช (อายุ 90 ปี - 2545) ชาวนาแห่งบ้านภูหาสวรรค์ พัทลุงที่เล่าถึงการสวดหนังสือว่า เมื่อตอนที่ตนหนุ่มๆ นั้นมีการสวดหนังสือกันมาก เรื่องที่นิยมสวดกันก็มีเรื่องรามเกียรติ์ อิเหนา และสังข์ทอง เป็นต้น สำหรับเรื่องกลิ่นกรอบแก้ว เคยได้ยินหนังสือนำมาเล่น แต่ไม่ได้อ่าน

จะเห็นได้ว่า การสวดหนังสือเป็นที่นิยมของคนในเขตชุมชนลุ่มทะเลสาบอย่างสูง และจากการสอบถามผู้รู้ข้างต้น ก็พอที่จะสรุปประเพณีการสวดหนังสือได้ว่า การสวดหนังสือ อาจแบ่งเป็น 2 ลักษณะ คือ การสวดเพื่อเป็นสื่อความบันเทิงของผู้ฟัง ซึ่งลักษณะนี้จะเป็นไปในแบบที่ “นักสวด” จะไปสวดตามบ้านต่างๆ ตามที่มีผู้มา “รับ” ไปสวด ในยามว่างคืนหลังจากเสร็จภารกิจการทำงานในชีวิตประจำวัน กับอีกลักษณะหนึ่งที่เป็นการสวดเพื่อความเพลิดเพลินของผู้สวดเอง ซึ่งมักจะเป็นการสวดหรือขับร้องบทกลอนในยามว่างหรือในขณะที่ทำงานอยู่ก็ได้ หรือการสวดหนังสืออยู่กับบ้าน ตลอดจนการนำหนังสือติดตัวไปอ่านหรือสวดขณะเดินทาง เป็นต้นวรรณกรรมที่ใช้สวด จากข้อมูลที่พบ แม้ว่าหนังสือที่ใช้สวดนั้นจะมีลักษณะเนื้อหาอย่างไรก็ได้ แต่ความนิยมของสังคมจะมี 2 ประเภทหลัก คือ วรรณกรรมนิทานประโลมโลก และวรรณกรรมคำสอน หนังสือที่ใช้สวดจะเป็นหนังสือทั้งที่พิมพ์จากกรุงเทพฯ (หนังสือวัดเกาะ) และหนังสือที่พิมพ์ในท้องถิ่น โดยนักสวดแต่ละคนมักจะมี “เรื่องเอก” ของตนเอง เช่น เสือ ชำนาญภักดี บ้านคอนคัน นิยมสวดเรื่องมโหสถ. (หนังสือวัดเกาะ) และผลงานประพันธ์ของตนเอง แสง ชูศรีอ่อน ชอบสวดเรื่องพระรถเมรี (ฉบับท้องถิ่น) สัน ศิริวัฒน์ ชาวบ้าน อำเภอกวนเนียง สวดเรื่องพระอภัยมณี และกลิ่นกรอบแก้ว เป็นต้น

เป็นที่น่าสังเกตว่า วรรณกรรมที่พิมพ์ในท้องถิ่นประเภทนิทานประโลมโลกที่นิยมอ่านหรือสวดกันมากที่สุดและแพร่หลายที่สุด คือ กลิ่นกรอบแก้ว ของ เสือ ชำนาญภักดี ในขณะที่เรื่องอื่นๆ นั้นกล่าวถึงในแง่ของการนำไปสวดน้อยมาก เมื่อพิจารณาจากรูปแบบคำประพันธ์แล้ว เข้าใจว่าน่าจะเป็นเพราะเรื่องกลิ่นกรอบแก้วแต่งเป็นร้อยกรองตลอดเรื่อง และมีศิลปะในการประพันธ์จนเป็นที่กล่าวขวัญถึงกันโดยทั่วไป ในขณะที่วรรณกรรมประเภทนี้เรื่องอื่นๆ นั้นพยายามแต่งให้สอดคล้องกับการนำไปใช้ในการแสดงหนังตะลุง ไม่ว่าจะเป็นการแทรกบทเจรจาร้อยแก้ว และการระบุตัวละครที่เป็นตัวตลกหนังตะลุงไว้

อย่างชัดเจน ทำให้อาจไม่เหมาะสมต่อการที่จะนำไปสวดก็เป็นได้

6.3 หนังสวด

ในด้านของหนังสวด พบว่าวรรณกรรมท้องถิ่นประเภทนิทานประโลมโลกตั้งแต่หลังปี พ.ศ.2472 เป็นต้นมา (ที่เก่าที่สุดที่พบขณะนี้ คือ พ.ศ.2481) จะมุ่งแต่งเพื่อใช้ในการแสดงหนังสวดอย่างชัดเจน และมีความเป็นไปได้สูงว่าจะมีความสอดคล้องกับขนบนิยมในการแสดงหนังสวดในแต่ละยุค เช่น ในช่วงทศวรรษ 2480 – 2490 จะแต่งเป็นกลอนตลอดเรื่อง โดยไม่มีการแทรกบทพากย์หรือบทเจรจาที่เป็นร้อยแก้ว บทเจรจาของตัวละครที่ปรากฏจะเป็นการเจรจาเป็นบทกลอนทั้งสิ้น

ประเพณีและการละเล่นที่เกี่ยวข้องกับวรรณกรรมท้องถิ่นในช่วงนี้มีทั้งประเพณีการสวดหนังสือที่ยังคงมีความแพร่หลายอยู่ในหมู่บ้าน รูปแบบการสวดหนังสือก็ไม่ได้มีการเปลี่ยนแปลงมากนัก จึงไม่ขอกล่าวซ้ำในที่นี้ แต่จะกล่าวถึงเฉพาะหนังสวด ซึ่งถือได้ว่าเป็นการละเล่นที่มีความเกี่ยวข้องกับวรรณกรรมท้องถิ่นที่เกิดขึ้นและนิยมกันในยุคนี้ ความสัมพันธ์ระหว่างวรรณกรรมกับการแสดงหนังสวดที่พบมี 2 ลักษณะ คือ

6.3.1 วรรณกรรมที่แต่งขึ้นโดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อการสวดอ่าน แล้วมีการนำไปดัดแปลง เพื่อใช้ในการแสดงหนังสวด วรรณกรรมลักษณะนี้จะแต่งเป็นกลอนล้วนๆ ไม่มีการระบุบทเจรจาเอาไว้ บทเจรจาในเรื่องก็จะมีลักษณะของการขับกลอนโต้ตอบกันในลีลาของหนังสวดอย่างชัดเจน ดังนั้น แม้จะไม่ได้มีจุดประสงค์เพื่อใช้ในการแสดงหนังสวดโดยตรง แต่ก็เชื่อได้ว่าผู้ประพันธ์ได้แต่งให้เอื้อต่อการนำไปดัดแปลงได้ด้วย วรรณกรรมในลักษณะนี้ได้แก่ ผลงานของเสื่อ ชำนาญภักดี เรื่อง กลิ่นกรอบแก้ว นางโนนกโนนาง และลอยวารินสินสุบรรณ

6.3.2 วรรณกรรมที่แต่งขึ้นเพื่อใช้ในการแสดงหนังสวด และมีการพิมพ์จำหน่ายไปพร้อมๆ กันด้วย โดยผู้ประพันธ์จะเพิ่มขนบบางอย่างของหนังสวดลงไปในตัววรรณกรรม ยุคต้นทศวรรษ 2490 เราจะพบลักษณะของวรรณกรรมที่แต่งขึ้นเพื่อใช้ในการแสดงหนังสวดได้ชัดเจนจากผลงานของหนูแก้ว นครจันทร์ ที่มักจะมีการพิมพ์ไว้เสมอว่า “หนังสือหนังสวด” ซึ่งแต่งให้เอื้อต่อการนำไปใช้แสดงหนังสวด มีตัวละครที่เป็นตัวตลกหนังสวดอย่าง เ่ง หนูน้อย ยอดทอง เป็นต้น และเริ่มมีบทบรรยายร้อยแก้วแทรกบ้างแล้ว แต่ยังไม่ชัดเจนและเป็นระบบ ส่วนผลงานของแดง นักปราชญ์ ก็เริ่มมีบทบรรยายร้อยแก้วสอดแทรกไว้โดยตลอด แต่ยังไม่ได้เขียนบทเจรจาของตัวละครเป็นร้อยแก้ว เหมือนกับเรื่อง

ที่แต่งขึ้นในต้นทศวรรษ 2500 อย่างเรื่อง “สายเลือดทรยศ” ของ พร้อม วรรณบวร ที่สามารถนำไปใช้ในการแสดงหนังตะลุงได้ทันที

ตัวอย่างเรื่องหนังตะลุงของแดง นักปราชญ์

ฝ่ายโฉมเจ้าแก้วผรอสอดสุวรรณ	ชักชวนกันทั้งหลายฝ่ายที่มา
เลยเสด็จขึ้นนั่งบัลลังก์อาสน์	พลอำมาตย์เฝ้าแน่นอยู่แน่นหนา
ไม่เห็นองค์บุตรนชนมา	ดวงสุดาตริสตามไปตามเคลง
ว่าบิดมารดาข้าอยู่ไหน	จงบอกไปให้สิ้นอย่ากินแหนง

(คำพูด) ฝ่ายเสนาอริบดี ครั้นได้ขึ้นพระราชบุตรศรีธรรมาถึงพระราชบิดาและมารดา แล้วจึงทูลความตามเหตุการณ์ที่เป็นไป ว่ายังมียักษ์อยู่คนหนึ่งมีนามกรว่ายักษ์โครธา และลูกชายของมันชื่อว่าพิโรธ อยู่เมืองโมหะ กริพลมาตั้งทัพพลรบอยู่หน้าพระนคร แล้วมันก็หลบเข้ามาจับสมเด็จพระราชบิดาของเจ้าไป เอาไปทำคุกคุมขังไว้กลางแจ้ง จ้องจำด้วยข้อหาทำประการ แล้วมันให้ราชสัสเข้ามา ว่าถ้าแก้วผรอดมาถึงเมื่อไร แล้วก็ให้ส่งตัวแก้วผรอดไปถวายให้กับมัน แล้วมันจะคืนพระราชบิดาของเจ้าให้กลับมามีอย่างเดิม ถ้าไม่มันจะฆ่าพระราชบิดาของเจ้า ให้ถึงความตายอย่างแน่นอน ข้าพเจ้าทั้งหลายประชุมปรึกษากันว่า พวกเราไม่มีทางไหนที่จะคิดกลอุบายรบกับพวกมันได้ เพราะเจ้านายของเรามันจับอยู่ในเงื้อมมือของมันเสียแล้ว ... ในเวลานี้พวกไพร่พลเมืองมีความเดือดร้อนเสียเป็นอันมาก ตลอด ช้าง ม้า โค กระบือ สุกร ไก่ พร้อมด้วยเครื่องใช้และอาหฺลยต่างๆ อย่าง พวกพลยักษ์ได้ทำลายหมด (ขึ้นกลอน) แก้วผรอสอดสุวรรณครั้นได้ฟัง ทิบบัลลังก์แผงฤทธิ์ประสิทธิ์หาญ ได้ทราบเรื่องบุตรนชนมาน เหมือนพระกาพมาล้วงเอาดวงใจ ว่าอ้ายยักษ์ ... ราชาติหาเกิน มาดูหมิ่นลูกเสื่อเหลื่อวิสัย กูจะพลิกแผ่นดินให้สิ้นไป ไว้โยเทือกเขาเหล่านารา

แดง นักปราชญ์ : แก้วผรอด)

จะเห็นได้ว่า ร้อยแก้วที่แทรกนั้นทั้งบทบรรยายและบทเจรจาจะเขียนต่อเนื่องกัน ไม่มีการแยกให้เห็นอย่างชัดเจนว่าตอนไหนเป็นคำบรรยาย ตอนหนึ่งเป็นบทเจรจาของตัวละครใด ในขณะที่เรื่องหนังตะลุงของพร้อม วรรณบวร จะแยกบทเจรจาของตัวละครแต่ละตัวค่อนข้างชัด และบางครั้งก็มีการระบุไว้ด้วยว่าตัวละครใดเป็นผู้พูด ดังตัวอย่าง

คณิงจึงปลดเปลื้องเครื่องกำตริย์ ลูกขึ้นผลัดภูษาผ้าชุดใหม่
 นุ่งผ้าริ้วผ้าร้ายคล้ายเชิญใจ เข้าบ้านใครขอทานย่านตำบล
 ขอเงินทองข้าวสารทุกบ้านช่อง กลิ้งกับทองลงเห็นว่าเป็นผล

...

กลิ้งที่เราขอได้หลายๆ ร้อย ทุนน้อยๆ สมสตาจค์สร้างรถไฟ
 เมื่อกลับบ้านทำเรือนเสาไม้หล่อ ไปติดต่อสุราษฎร์ขายหาคใหญ่
 เป็นเจ้าแก่สัทธิมิธไฟ ภูขึ้นใบสมัครไว้ตั้งหลายวัน

(คำพูด) ยอดทองถาม ใบสมัครไรมึงละอ้ายกลิ้ง ใบสมัครเจ้าแก่ภู
 แหละอ้ายทอง เขารับแล้วเหออ้ายกลิ้ง ไม่รับที่อ้ายทองเหอ ปรีอที่เขาไม่
 รับละอ้ายกลิ้ง ภูเงินไม่พอที่ละอ้ายทอง เอาเอาเท่าใดละอ้ายกลิ้ง เขาเอาห้า
 พันก่อนนิอ้ายทอง แล้วมึงขาดเงินเท่าใดละอ้ายกลิ้ง ยังขาดอยู่สี่พันเก้า
 ร้อยเก้าสิบเก้ากับบาทหนึ่งและอ้ายทอง สะ สะ สะ คกลงไม่บาทเดียวที เออ
 ไปนี้ะทองทำการเดินทางขอทานเรื่อยไป

(ขึ้นบท) ย่อมสะพายขายแต่งแปลงกายา เป็นข้าขอทานทายนัน
 ชมนกไม้ไผ่กลางดงรัน ดอกบุหลันบานแซมแถมผกา
 (พร้อม วรรณบวร : สายเลียดทรยศ)

6.4 โнора

โนราหรือนมโนห์ราเป็นศิลปการแสดงที่แพร่หลายอยู่ในชุมชนควบคู่กับหนังตะลุง
 แต่จากการศึกษาพบว่า มีการนำเอาวรรณกรรมท้องถิ่นในยุคการพิมพ์ไปใช้เพื่อแสดงน้อย
 มาก ทั้งนี้เพราะโนราแต่เดิมจะไม่นิยมเล่น ดังที่สุธิวงศ์ พงศ์ไพบูลย์ กล่าวไว้ว่า

โดยปกติโนราไม่เน้นการเล่นเป็นเรื่อง แต่ถ้ามีเวลาแสดงมากพอ หลังจาก
 อดการรำการร้องและการทำบทแล้ว อาจแถมการเล่นเป็นเรื่องให้ดู เพื่อความ
 สนุกสนาน โดยเลือกเรื่องที่รู้กันดีแล้วบางตอนมาแสดง เลือกเอาตอนที่ต้องใช้
 ตัวแสดงน้อยๆ (2-3 คน) ... เน้นการคลกและการขับบทกลอนแบบโนราให้ได้
 เนื้อความตามท้องเรื่อง'

'สุธิวงศ์ พงศ์ไพบูลย์. "โนรา" ใน สารานุกรมวัฒนธรรมภาคใต้ เล่ม 5. 2529.

สำหรับเรื่องที่นิยมนำมาเล่น คือ เรื่องพระรถเมรี และเรื่องพระสุธน-นางมโนห์รา และอาจมีเรื่องอื่นๆ อีก ได้แก่ สังข์ทอง สินนุราช ไกรทอง ลักษณวงศ์ โคบุตร คาราวงศ์ พระอภัยมณี จันทโครบ สังข์ศิลป์ไชย และนางขอมพระกลั่น รวม 12 เรื่อง วรรณกรรมเหล่านี้ที่จริงแล้วจะเป็นเรื่องที่ใช้ในการแสดงประกอบพิธีกรรม ที่เรียกว่า “โนราโรงครู” หรือ “โนราลงครู” ที่เรียกว่า “บทสิบสอง” ซึ่งในการแสดงจริงๆ จะตัดตอนมาทำบทเรื่องละสั้นๆ เท่านั้น จะอย่างไรก็ตาม ในช่วงที่โนราได้เปลี่ยนแปลงแนวในการแสดง เป็นเพิ่มการแสดงละครหลังจากแสดงการรำแบบโบราณแล้ว ได้เริ่มแต่งวรรณกรรมเพื่อประกอบการแสดงด้วย เพียงแค่ผลงานประพันธ์เหล่านี้คงจะเขียนเพียงเพื่อเป็นบทให้ผู้แสดงได้อ่านและท่องจำเท่านั้น เท่าที่สำรวจพบในขณะนี้วรรณกรรมที่ใช้ในการแสดงโนราเพียงเรื่องเดียว คือ เรื่อง ขอดขุนพล พิมพ์โดยโรงพิมพ์พัทลุง เมื่อปี พ.ศ.2501 ซึ่งที่หน้าปกหนังสือระบุไว้ว่าเป็นเรื่องของมโนห์กิมผ่อง บ้านท่าสำเภานะนือ อำเภอเมือง จังหวัดพัทลุง

6.5 เพลงบอก

เพลงบอกเป็นการละเล่นพื้นบ้านที่มีความสัมพันธ์กับชีวิตผู้คนในภาคใต้เช่นเดียวกับหนังตะลุงและโนรา ชวน เพชรแก้ว¹ กล่าวว่า แต่เดิมเพลงบอกคงจะนิยมเล่นกันในวันสงกรานต์ เพื่อป่าวประกาศเรื่องราวที่เกี่ยวกับการเปลี่ยนศักราช นางสงกรานต์ จำนวนนาคน้ำ จำนวนหัวฝนที่จะตก ซึ่งสอดคล้องกับที่ กลบ บัวแดง² กล่าวว่า แต่เดิม โอกาสที่จะได้ฟังเพลงบอกมีเพียงในช่วงวันสงกรานต์เท่านั้น แต่ภายหลังก็มีการเล่นในโอกาสอื่นๆ มากขึ้น เช่น งานบุญต่างๆ งานบวชนาค งานแต่งงาน เป็นต้น

อุดม หนูทอง³ กล่าวถึงบทกลอนที่นำมาร้องเพลงบอกว่า กลอนเพลงบอกเป็นกลอนปฐกษัตริย์หรือกลอนคั่น ผู้ขับร้องเพลงบอกได้เก่งจะต้องมีความรอบรู้ มีไหวพริบและปฏิภาณดี เนื้อหาของเพลงบอกที่นำมาขับร้องกันก็มีหลากหลาย ขึ้นอยู่กับโอกาสที่แสดง

¹ชวน เพชรแก้ว. เพลงบอกและนักเพลงบอกรุ่นเก่าของเมืองนครศรีธรรมราช. 2523. หน้า 5.

²กลบ บัวแดง เป็นผู้ให้สัมภาษณ์. วินัย สุกใส เป็นผู้สัมภาษณ์. ที่บ้านเลขที่ 106 หมู่ที่ 6 ตำบลบ้านขาว อำเภอรโนด จังหวัดสงขลา เมื่อวันที่ 10 มีนาคม 2545.

³อุดม หนูทอง. “เพลงบอก” ใน สารานุกรมวัฒนธรรมภาคใต้ เล่ม 6. 2529. หน้า 2544.

หากเป็นการประชันกันก็จะ “ด้นกลอน” ได้ตอบกับในทำนองเพลงปฏิพากษ์เพื่อแสดง ปฏิภาณไหวพริบและต่อสู้กันในเชิงกลอน หรือหากเป็นการแสดงให้งานบุญประจำปี ก็อาจ ขับร้องเนื้อหาที่เกี่ยวกับงานที่จัดขึ้น ประวัติสถานที่ หรือยกย่องผู้จัดงานก็ได้ แต่เนื่องจากการ ขับร้องเพลงบอกเป็นการ “ด้นกลอน” ดังนั้นจึงยากที่จะนำเอาเนื้อหาของกลอนเพลง บอกมาศึกษาวิเคราะห์ได้

จากการรวบรวมผลงานของนักเพลงบอกรุ่นเก่าของชวณ เพชรแก้ว¹ ทำให้เรา ทราบว่า เนื้อหาของกลอนเพลงบอกมีมากมายหลายลักษณะ และได้มีการนำเอาวรรณกรรม เรื่องต่างๆ มาขับร้องด้วย เช่น วรรณกรรมเรื่องพระยาจักร์ทนต์ นิพพานสูตร นกกระเจา และตำนานพระบรมธาตุเจดีย์ นครศรีธรรมราช เพลงบอกจึงน่าจะเป็นการเล่นที่มีบทบาทในการเผยแพร่วรรณกรรมในยุคการพิมพ์ด้วย

นอกจากนั้นก็ยังเป็นที่น่าสนใจว่า มีวรรณกรรมฉบับพิมพ์บางเรื่องแต่งด้วยคำ ประพันธ์ประเภทกลอนเพลงบอก เช่น เรื่องเพลงบอกและกลอนเวียน ของ ชอบ หัทยานนท์ และในวรรณกรรมเรื่อง “ตำนานพระบรมธาตุคำกลอน” ของ พระมหาอุทัย พิสิษฐ์พงษ์ วัด ทำหิน ตำบลท่าหิน อำเภอสะทิงพระ จังหวัดสงขลา บางตอนจะแต่งด้วยกลอนเพลงบอก ซึ่งผู้ประพันธ์เรียกว่า “เพลงบอก 22”

6.6 การสวดมาลัย

ประเพณีการสวดมาลัย เป็นประเพณีประจำงานศพ แต่เดิมพระเป็นผู้สวดซึ่งสวด หลังจากการสวดมนต์แล้ว พระที่สวดมีจำนวน 4 รูป หรือ 1 เติง ใช้ตาลปัตรบังหน้าบท สวดได้จากหนังสือมาลัยหรือที่เรียกว่า พระมาลัยกลอนสวด ประเพณีสวดมาลัยนอกจากมี จุดมุ่งหมายเพื่ออุทิศส่วนกุศลแล้ว ยังมุ่งให้เป็นรายการแสดง แก่ความเจ็บเหงาในขณะ ที่ เฝ้าศพและเพื่อไม่ให้เจ้าภาพหรือญาติผู้ตายเศร้าโศกเกินไปด้วย

ผู้สวดมาลัยคณะหนึ่งเรียกว่า “วงมาลัย” วงหนึ่งๆ ที่พอเหมาะสมควรมี 4-6 คน เป็นแม่เพลง 2 คน เรียกว่า “แม่คู่” หรือ “ด้นเพลง” ส่วนที่เหลือเป็น “ลูกคู่” หรือ “คู่หู” ลูกคู่มี หน้าที่ร้องรับการสวดของ แม่เพลงในการสวดนั้นจะมีการแสดงท่า ประกอบด้วย โดยทุกคน ในวงจะร่วมกันแสดงท่าและเสียงประกอบให้เหมาะสมกับเนื้อเรื่องที่ร้องสวด เครื่องดนตรี

¹ชวณ เพชรแก้ว. เพลงบอกและนักเพลงบอกรุ่นเก่าของเมืองนครศรีธรรมราช.

ไม่ต้องมีประกอบ ส่วนเครื่องแต่งกายจะแต่งอย่างไรก็ได้ แต่ส่วนใหญ่แต่งตามปกติ จะมีอยู่บ้างบางวงที่มีการแต่งตัวตามนักแสดงหรือบทสวด

- เมื่อมีผู้ตาย เจ้าภาพจะไปบอกกล่าวให้วงมาลัยรู้เพื่อให้ไปสวด การสวดจะเริ่มขึ้นหลังจาก พระสวดพระอภิธรรมแล้วเสร็จ โดยเริ่มจากบท "ตั้งมน" เพื่อเป็นการสรรเสริญคุณพระรัตนตรัย และ "ไหว้คุณ" คือไหว้ครูอาจารย์และสิ่งที่เคารพนับถือ ต่อจากนั้น จึงสวดบท "ในกาล" อันเป็นบทเริ่มเนื้อเรื่องในหนังสือพระมาลัย ที่เรียกบท "ในกาล" เพราะว่าคำขึ้นต้นของการสวดตอนนี้ขึ้นว่า "ในกาลอันลับล้น..." เนื้อหาของบทนี้เป็นการเล่าประวัติของพระมาลัย เกี่ยวกับการโปรดสัตว์ทั้งในสวรรค์และนรกผู้ร้องบทนี้จะเป็นผู้ชาย เมื่อจบบทในกาลแล้วก็จะขึ้นบท "ล้านนอก" หรือเรียกว่า "เบ็ดเตล็ด" เรื่องที่นำมาร้องมักเป็นเรื่องเกี่ยวกับวรรณคดีต่างๆ เช่น ขุนช้าง ขุนแผน สังข์ทอง พระอภัยมณี อิเหนา จันทโครพ ฯลฯ การแทรก "ล้านนอก" การแทรกล้านนอกเข้ามาเพื่อเปลี่ยน บรรยากาศให้สนุกสนาน ในบทล้านนอกนี้อาจจะใช้ท่องทำนองเพลงลำตัด เพลงฉ่อย เพลงนา ก็ได้ แต่ส่วนมากนิยมลำตัด แต่เดิม การเล่น "ล้านนอก" หรือเรื่องเบ็ดเตล็ดไม่มี เพิ่งจะมีขึ้นในภายหลังเพื่อให้การสวดมาลัยสนุกสนานยิ่งขึ้น

จากการสอบถามผู้สูงอายุบางท่าน ไม่ปรากฏว่ามีการนำวรรณกรรมที่แต่งขึ้นในยุคการพิมพ์ไปใช้ในการแสดง แต่เรื่องที่แสดงดังกล่าวน่าจะมาจาก "หนังสือวัดเกาะ" มากกว่า

7 อิทธิพลของวรรณกรรมท้องถิ่นอื่น

ในการศึกษาถึงอิทธิพลของวรรณกรรมท้องถิ่นอื่นที่มีต่อวรรณกรรมท้องถิ่นกลุ่มทะเลสาบสงขลาในที่นี้เป็นเพียงการศึกษาเพื่อให้เห็นภาพอย่างกว้างๆ ว่าวรรณกรรมท้องถิ่นกลุ่มทะเลสาบสงขลาในยุคการพิมพ์มีความสัมพันธ์กับวรรณกรรมท้องถิ่นอื่น โดยเฉพาะก็คือวรรณกรรมภาคกลางมากน้อยแค่ไหน มีความสัมพันธ์กันในลักษณะใด โดยไม่ได้วิเคราะห์ในรายละเอียด ซึ่งจากการศึกษาอย่างกว้าง ๆ พบว่า ความสัมพันธ์ระหว่างวรรณกรรมท้องถิ่นกลุ่มทะเลสาบสงขลา กับวรรณกรรมภาคกลางจะเป็นการรับอิทธิพลทั้งทางด้านรูปแบบและเนื้อหา โดยการรับอิทธิพลนี้น่าจะเป็นผลมาจากเหตุปัจจัยสำคัญ คือ

7.1 นโยบายรวมชาติในสมัยรัชกาลที่ 5 ที่สำคัญคือการพัฒนากระบวนการสื่อสารคมนาคม และการจัดการศึกษาแผนใหม่ ที่มุ่งให้เด็กสามารถอ่านเขียนภาษาไทย (กลาง) ได้เป็นอย่างดี มีการพยายามปลูกฝังแนวคิดตามวิทยาการสมัยใหม่ในหมู่ของเยาวชน

อย่างเห็นได้ชัด

7.2 การศึกษาต่อในระดับสูงของคนในท้องถิ่น อันได้แก่ พระสงฆ์ ที่มีการเดินทางไปเรียนพระปริยัติธรรมชั้นสูงจากกรุงเทพฯ ซึ่งมีมาก่อนสมัยรัชกาลที่ 5 แล้ว (ดูจากประวัติพระที่รวบรวมได้) และกลืนเข้านายและ/หรือผู้มีฐานะดีในชุมชนเมืองที่มีโอกาสเดินทางไปศึกษาต่อในกรุงเทพฯ (ดูรายละเอียดในบทร้อยกรอง “ศึกษานิเทศก์” ของ ขุนมนตรีบริรักษ์ ที่ระบุชื่อผู้ที่เดินทางไปศึกษาต่อในชั้นที่สูงขึ้นที่กรุงเทพฯ) นักประพันธ์ในกลุ่มนี้จึงมีผลงานที่เป็น “บทร้อยกรองสมัยใหม่” ที่ได้รับอิทธิพลจากร้อยกรองสมัยใหม่ที่กำลังเติบโตในขณะนั้น ผลงานของ “วรรณ กภสุวรรณ” น่าจะเป็นตัวอย่างของกรที่ได้รับอิทธิพลที่ชัดเจนที่สุด คือสามารถเห็นได้ชัดว่ารับอิทธิพลจากผลงานของ “ครูเทพ” ทั้งในด้านของรูปแบบและเนื้อหา

7.3 การแพร่กระจายของ “หนังสือวัดเกาะ” ถือได้ว่าเป็นเหตุปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อวรรณกรรมที่แพร่หลายอยู่ในชุมชนมากที่สุด อิทธิพลสำคัญของหนังสือวัดเกาะก็คือการกระตุ้นให้เกิดวัฒนธรรมการอ่านอย่างแพร่หลาย หนังสือวัดเกาะได้กลายเป็นหนังสือที่มีอิทธิพลต่อการเสพวรรณกรรมของคนในท้องถิ่นอย่างสูง ส่งผลให้มีการแต่งและพิมพ์หนังสือตามแนว “หนังสือวัดเกาะ” ออกจำหน่ายคู่กับหนังสือวัดเกาะ แต่ก็มีน่าสังเกตว่าวรรณกรรมที่แต่งขึ้นใหม่ในยุคนี้ไม่ได้เป็นการคัดลอกมาหรือเลียนแบบจากต้นฉบับของภาคกลาง ทั้งไม่ได้เป็นวรรณกรรมที่นำมาจากวรรณกรรมยุคเก่าโดยตรง แต่จะเป็นการสร้างสร้งงานขึ้นมาใหม่มากกว่า แม้กระทั่ง ดำนานพระบรมธาตุคำกลอน ของพระมหาอุทัย พิสิสดีพงษ์ ก็เป็นเพียงการแต่งขึ้นใหม่โดยอาศัยเค้าเรื่องเดิม ไม่ได้เป็นการ “คัดลอก” หรือเหมือนกันในยุคที่ผ่านมา

อิทธิพลของหนังสือวัดเกาะที่มีต่อการสร้างสร้งงานวรรณกรรมท้องถิ่นลุ่มทะเลสาบในยุคการพิมพ์ที่ชัดเจนที่สุดจึงน่าจะเป็นอิทธิพลทางด้านรูปแบบ ไม่ว่าจะเป็นรูปแบบคำประพันธ์หรือรูปแบบการจัดพิมพ์ ดังจะเห็นได้ว่า ในรายชื่อหนังสือที่จัดพิมพ์จากกรุงเทพฯ ทั้งหมด ไม่มีชื่อวรรณกรรมที่ตรงกับที่พิมพ์ในชุมชนลุ่มทะเลสาบสงขลาเลย ดังตัวอย่างรายชื่อหนังสือของโรงพิมพ์ห้างสมุด ซึ่งพิมพ์ไว้ที่ปกหลังหนังสือเรื่อง นิราสลาบวช ฉบับพิมพ์ พ.ศ.2467 ว่า

รายชื่อหนังสือประโลมโลกที่พิมพ์ที่โรงพิมพ์ห้างสมุด

เลขที่ 1120 สำเพ็ง พระนคร

กาภิ 3 เล่ม โกมินทร์ 40 เล่ม ไกรทอง 7 เล่ม ขุนช้างขุนแผน 42

เล่ม จักรนารายณ์ 39 เล่ม จันทโครบ 29 เล่ม จันทคาธ 16 เล่ม ดาวเรือง 4 เล่ม ดาวกระจาย 3 เล่ม ปลาตะเพียนทอง 24 เล่ม ทินวงศ์ 20 เล่ม
 - นางกะเชอกันร้ว 2 เล่ม นางแสนกล 3 เล่ม นางเปี้ยเดียว 13 เล่ม บุนท นาวงศ์ 5 เล่ม ปลาบู่ทอง 4 เล่ม พิภพทอง 23 เล่ม พระมณีสूरียง 4 เล่ม พระประจงบเลขา 36 เล่ม เพ็ชรมงกุฎ 3 เล่ม พระประทุม 9 เล่ม พระรต 8 เล่ม พระยาภง 3 เล่ม พระยาแกรก 2 เล่ม พระสุธน 6 เล่ม พระนาวัน 6 เล่ม พระอภัยมณี 45 เล่ม โม่งป่า 40 เล่ม เมฆอรุณ 15 เล่ม มะเคื่อทอง 11 เล่ม ระเด่นลันได 12 เล่ม รามเกียรติ์ 81 เล่ม ลักษณวงศ์ 40 เล่ม ศรีธนชัย 10 เล่ม สังข์ทอง 30 เล่ม สุวรรณหงส์ 16 เล่ม สังข์ศิลป์ชัย 13 เล่ม สอึงทอง 26 เล่ม แสงหิรัญ 9 เล่ม อิเหนา 37 เล่ม พระทีเสาร์ 3 เล่ม ภูเขาเทวัน 10 เล่ม ปลาทุสุริวงษ์ 10 เล่ม¹

หรือจากรายชื่อที่เอนก นาวิกมูล² ได้รวบรวมจากหนังสือ “บัญชีหนังสือโรงพิมพ์ ห้างสมุด” ปี พ.ศ.2480 แบ่งเป็นประเภทต่างๆ ดังนี้

1. หนังสือคำกลอนประโลมโลก ได้แก่ กากี โกมินทร์ ภูเขาเทวัน ทินวงศ์ นางกะเชอกันร้ว ปลาทุสุริวงษ์ พระอภัยมณี โม่งป่า บัวแก้วบัวทอง ทินกร ธนุขรรค์ ฯลฯ (มีเกือบ 60 เรื่อง)
 2. หนังสือนิราศ ได้แก่ นิราศเมืองแกลง นิราศน้ำท่วม นิราศชมตลาดสำเพ็ง นิราศเป็นทหาร นิราศระยะทางเชิงใหม่ นิราศสนามจันทร์ ฯลฯ (20 กว่าเรื่อง)
 3. สุภาษิตคำกลอน ได้แก่ สุภาษิตขี้เมา อาวาสโวหาร สุภาษิตสอนเด็ก สวัสดิรักษา สุภาษิตขี้ยา สุภาษิต ก. ข้อ ปู่สอนหลาย-หลายสอนปู่ ฯลฯ (ราว 20 เรื่อง)
 4. เพลงพื้นเมือง ได้แก่ เพลงฉ่อยนายเป่ ฯลฯ
 5. แห่เทศน์
 6. นิทานคำกลอน ได้แก่ เงินพูดได้ เกรตรง สีเกลอ ฯลฯ (10 กว่าเรื่อง)
 7. ชาดก ธรรม ได้แก่ เจ็ดตำนาน สิบพันทกumar มงคลสูตร พระเจ้าเปิดโลก สิบสองตำนาน ปรมัตถ์คำกลอน ฯลฯ (50 กว่าเรื่อง)
- เป็นที่น่าสังเกตว่า รายชื่อหนังสือเหล่านี้จำนวนไม่น้อยจะตรงกับวรรณกรรมแบบ

¹นิราศลาวบวช. 2467. ปกหลัง.

²เอนก นาวิกมูล. ตำนานห้างร้านสยาม. 2539. หน้า 91-92.

เก่าจากหนังสือบอกมากกว่า

ในด้านเนื้อหา แม้ว่าวรรณกรรมในยุคนี้จะมีลักษณะของการสร้างสรรค์ขึ้นมาเองในท้องถิ่น ไม่ได้เป็นการแต่งใหม่หรือคัดลอกจากเรื่องเดิมหรือเรื่องที่ได้รับมาจากภาคกลาง แต่ก็พบว่ายังคงมีอิทธิพลของวรรณกรรมภาคกลางอยู่ในหลายต่อหลายเรื่อง เช่น เรื่องกลั่นกรอบแก้ว มีแนวคิดหลักอยู่ที่การลงมาเกิดของเหล่าเทวดาเพื่อปราบมารเหมือนกับเรื่องรามเกียรติ์ ตัวละครสำคัญ ๆ จึงคือเทวดาที่ลงมาเกิดเพื่อช่วยตัวเองของเรื่องในการปราบยักษ์ที่สร้างภัยอันตรายแก่มนุษย์โลก ในเรื่องแก้วพรود ก็มีตัวละครหลายตัวที่มีอิทธิพลจากเรื่องรามเกียรติ์ เช่น หนุมาน มีบทบาทลักษณะเดียวกันกับหนุมานในเรื่องรามเกียรติ์ และเรื่องราตรีสวรรค์ ที่ดำเนินเรื่องเหมือนกับเรื่องพระอภัยมณีตอนศรีสุวรรณเข้าเมืองรมจักร เป็นต้น

สรุป

ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจสังคมที่เกิดขึ้นในสังคมไทยตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์เป็นต้นมา อาจส่งผลกระทบต่อสังคมหมู่บ้านค่อนข้างน้อย หรืออาจจะไม่กระทบเลยสำหรับในบางชุมชน แต่สิ่งที่ไม่อาจปฏิเสธได้ก็คือ ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นนี้ได้ขยายตัวไปยังหัวเมืองต่างๆ โดยเฉพาะเมืองสงขลา ซึ่งเป็นหัวเมืองที่เป็นศูนย์กลางการค้ามาแต่เดิม และเมืองหาดใหญ่ที่เติบโตขึ้นอย่างรวดเร็วภายหลังมีการเปิดเดินรถไฟสายใต้ในปี พ.ศ.2459 ความเปลี่ยนแปลงเหล่านี้ย่อมเป็นที่รับรู้ของกวีหรือนักประพันธ์ทั้งโดยประสบการณ์ตรง อันเกิดจากการเดินทางไปต่างชุมชนมากกว่าผู้คนที่ห่างไกล หรือจากการบอกเล่า การศึกษา หรือการอ่านหนังสือที่มีอยู่อย่างแพร่หลายในยุคนั้น ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจสังคมที่เกิดขึ้นจึงมีผลกระทบต่อกระบวนการสร้างและเผยแพร่วรรณกรรมในยุคนี้ค่อนข้างชัดเจน

ในด้านของการสร้างสรรค์งานวรรณกรรม สิ่งที่เปลี่ยนแปลงไปจากวรรณกรรมแบบเก่าไปเป็นการสร้างสรรค์งานวรรณกรรมในสังคมทุนนิยมที่ค่อนข้างชัดเจน คือ

1. กวีผู้สร้างสรรค์งานวรรณกรรมแสดงตัวตนอย่างชัดเจน มีการแสดงความเป็นเจ้าของลิขสิทธิ์ในผลงานประพันธ์ของตนเอง โดยการระบุข้อความว่า “สงวนลิขสิทธิ์” หรือ “ลิขสิทธิ์สงวนไว้ตามพระราชบัญญัติ” ไว้ที่ ในขณะที่วรรณกรรมรุ่นเก่าโดยทั่วไปจะไม่ระบุชื่อผู้แต่ง ไม่ได้มีจุดมุ่งหมายเพื่อการขาย

2. กวีมีรายได้จากผลงานประพันธ์ของตน โดยการจัดพิมพ์จำหน่าย ทั้งในรูปแบบ

ของการลงทุนจัดพิมพ์และจำหน่ายเอง และการขายลิขสิทธิ์ให้กับโรงพิมพ์ โดยการจัดพิมพ์จำหน่ายเองนั้นมักจะเป็นเรื่องขนาดเล็ก ในขณะที่ยักษ์ขนาดยาวจะขายลิขสิทธิ์ให้กับโรงพิมพ์ ทั้งนี้ก็อาจจะเป็นเพราะมีทุนจำกัด ดังที่นางบุญภักดี สุขด้วง¹ ให้สัมภาษณ์ว่า ผลงานวรรณกรรมคำสอนของแดง นักปราชญ์ ทุกเรื่องจะลงทุนพิมพ์และจัดจำหน่ายเอง ในขณะที่เรื่องหนังสือจะขายลิขสิทธิ์ให้กับโรงพิมพ์ โรงพิมพ์เป็นผู้จัดพิมพ์และจำหน่ายเอง

วัฒนธรรมทางการเสพวรรณกรรม เปลี่ยนแปลงจากการฟังไปสู่การอ่านอย่างชัดเจนมากขึ้นตามลำดับ เปลี่ยนจากรูปแบบที่ “ตายายเล่านิทานให้ลูกหลานฟัง” ไปสู่รูปแบบที่ “ลูกหลานอ่านหรือสวดหนังสือให้ตายายฟัง” คนอ่านหนังสือมักจะเป็นคนในวัยหนุ่มมากกว่าผู้สูงอายุ แต่จะอย่างไรก็ตาม การเสพวรรณกรรมตามแบบเก่าก็ยังคงมีอยู่ โดยเฉพาะการฟัง “สวดหนังสือ” ที่ยังคงมีอยู่อย่างแพร่หลายควบคู่ไปกับการเสพผ่านการดูหนังสือซึ่งเริ่มมีการนำเอานิทานประโลมโลกจากหนังสือวัดเกาะและผลงานประพันธ์ของนักประพันธ์ในท้องถิ่นมาแสดง

การเปลี่ยนแปลงการปกครองในปี พ.ศ.2475 อาจไม่สามารถทำลายโครงสร้างเก่าของเศรษฐกิจภาคใต้² แต่การเปลี่ยนแปลงใหม่ๆ ทางด้านเศรษฐกิจของประเทศก็ได้เกิดขึ้น ไม่ว่าจะเป็นอำนาจการจัดสรรงบประมาณแผ่นดินที่มีการปรับปรุงให้ทันสมัยและมีประสิทธิภาพมากขึ้น การจัดระเบียบการพัฒนาอุตสาหกรรมให้เป็นรูปเป็นร่าง การพัฒนาทางด้านการเกษตร และการพัฒนาการคมนาคมขนส่งให้มีประสิทธิภาพยิ่งขึ้น³ เหล่านี้ย่อมส่งผลให้เกิดความเปลี่ยนแปลงขึ้นในชุมชนกลุ่มทะเลสาบสงขลาโดยไม่อาจหลีกเลี่ยงได้ ความรู้ที่เกี่ยวกับการเมืองการปกครองและการพัฒนาประเทศได้รับการตีพิมพ์เผยแพร่ไม่น้อย แม้ว่าความรู้เหล่านี้จะไม่ได้รับการถ่ายทอดสู่ชาวบ้านทั่วไปโดยตรง แต่ระดับปัญญาชนแล้วย่อม

¹บุญภักดี สุขด้วง เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, วินัย สุกใส เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่บ้านเลขที่ 2 หมู่ 6 ตำบลท่าเสม็ด อำเภอลำทะเมนชัย จังหวัดนครราชสีมา เมื่อวันที่ 12 ตุลาคม พ.ศ. 2544

²สงบ ส่งเมือง. “ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจพัทลุง พุทธศตวรรษที่ 20-25,” ใน รายงานการสัมมนาประวัติศาสตร์และโบราณคดีพัทลุง. 2531. หน้า 172.

³สมภพ มานะรังสรรค์. แนวโน้มการพัฒนาเศรษฐกิจไทยในช่วงก่อนและหลังการปฏิรูปการปกครองในระบอบประชาธิปไตยอันมีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นประมุข. 2536. หน้า 106-129.

ที่จะมีโอกาสรับรู้ได้ ในขณะเดียวกัน โดยที่ความนิยมในการพิมพ์หนังสือมีเพิ่มขึ้น กระบวนการสร้างเสพวรรณกรรมของท้องถิ่นจึงไม่อาจที่จะหลีกเลี่ยงการเข้าไปผูกพันกับ ระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมได้ การจัดพิมพ์หนังสือเพื่อจำหน่ายหรือเพื่อการค้าจึงมีเพิ่มมากขึ้นตามลำดับ นักประพันธ์จำนวนไม่น้อยต่างก็มีผลตอบแทนเป็นเงินตรา ไม่ว่าจะเป็นโดยพิมพ์จำหน่ายเองหรือการได้รับค่าลิขสิทธิ์จากโรงพิมพ์

บทที่ 4

วิเคราะห์ภาพสะท้อนทางด้านเศรษฐกิจสังคม ที่ปรากฏในวรรณกรรมท้องถิ่นลุ่มทะเลสาบสงขลาในยุคการพิมพ์

วรรณกรรมท้องถิ่นลุ่มทะเลสาบสงขลาในยุคการพิมพ์ เป็นวรรณกรรมที่เกิดขึ้นและดำรงอยู่ท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงทางสังคมที่เป็นผลสืบเนื่องมาจากการรุกเข้ามาของทุนนิยมจากโลกตะวันตก แม้ระบบเศรษฐกิจสังคมของชุมชนในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลายังเป็นระบบเศรษฐกิจแบบดั้งเดิมหรือระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพอยู่ แต่ร่องรอยของความเปลี่ยนแปลงที่ปรากฏอยู่ในงานวรรณกรรมหลายต่อหลายเรื่องได้ชี้ให้เห็นว่า ในช่วงทศวรรษ 2470-2500 สังคมลุ่มทะเลสาบสงขลาอยู่ในช่วงของการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญยิ่ง

หากพิจารณาสภาพชุมชนรอบทะเลสาบสงขลาในช่วงเวลาที่ศึกษา สังคมลุ่มทะเลสาบสงขลาส่วนใหญ่เป็นสังคมชาวนา ซึ่งมีลักษณะดังที่ ศิราพร จูตะฐาน ณ ถลาง¹ ได้กล่าวไว้คือ เป็นพัฒนาการทางสังคมที่มีการขยายตัวของประชากรและวิธีการผลิตและมีศูนย์กลางทางอำนาจการปกครอง สังคมชาวนาจึงแบ่งออกเป็น 2 ส่วน คือ สังคมที่เป็นศูนย์กลางการปกครองหรือเมืองกับสังคมชาวนาหรือท้องถิ่น ในด้านของความสัมพันธ์ระหว่างสังคมท้องถิ่นกับสังคมเมือง ในทางวัฒนธรรมจึงเป็นไปไม่ได้ที่วัฒนธรรมท้องถิ่นจะอยู่โดดๆ จากอำนาจรัฐ มีรับความคิดและแบบแผนทางวัฒนธรรมจากเมืองมาปรับให้เข้ากับวิถีชีวิตแบบท้องถิ่น ในทางการเมืองก็ขึ้นอยู่กับได้การปกครองของรัฐ ในทางเศรษฐกิจก็ต้องผลิตข้าวและส่งให้รัฐ และเมื่อมีการรับเอาระบบทุนนิยมจากตะวันตกเข้ามา ท้องถิ่นก็ได้รับผลกระทบนี้จากเมืองอีกทีหนึ่งด้วย ซึ่งเมื่อพิจารณาทั้งในส่วนของบริษัทของวรรณกรรมและภายในตัวงานวรรณกรรมท้องถิ่นลุ่มทะเลสาบสงขลาในยุคการพิมพ์ สิ่งที่ปรากฏให้เห็นจะมีความสอดคล้องกับแนวคิดดังกล่าวเป็นอย่างมาก ในการมองภาพสะท้อนเศรษฐกิจสังคมจากวรรณกรรมในที่นี้จึงพิจารณาจากมุมมองของความสัมพันธ์ข้างต้น

เมื่อพิจารณาจากลักษณะทางภูมิศาสตร์และสภาพทางเศรษฐกิจ สามารถแบ่งชุมชนลุ่มทะเลสาบสงขลา ออกได้เป็น 3 กลุ่มตามอาชีพหลักของแต่ละชุมชน คือ ชุมชนประมงในเขตชายทะเล ชุมชนชาวนาในเขตทุ่งราบ และชุมชนชาวสวนในเขตเชิงเขา

¹ศิราพร จูตะฐาน ณ ถลาง. “วรรณคดีท้องถิ่นกับสังคม,” ใน ในท้องถิ่นมีนิทานและการละเล่น... การศึกษาคติชนในบริบทสังคมไทย. 2537. หน้า 83-99.

แต่เมื่อศึกษาข้อมูลทางด้านวรรณกรรม ผู้ศึกษาพบว่า ผลงานวรรณกรรมลุ่มทะเลสาบใน ยุคการพิมพ์ ส่วนใหญ่จะเป็นผลงานของนักประพันธ์ที่อยู่ชุมชนชาวนา ภาพสะท้อนที่ ปรากฏให้งานวรรณกรรมเหล่านี้จึงเป็นภาพของเศรษฐกิจสังคมของชุมชนชาวนามากกว่า ชุมชนอื่น ทั้งนี้อาจเนื่องมาจากปัจจัยสำคัญ คือ

1. ปัจจัยด้านประวัติศาสตร์ การก่อเกิดและพัฒนาการของชุมชนลุ่มทะเลสาบ สงขลาได้เริ่มต้นในเขตที่ราบลุ่มและชายทะเล ชุมชนในเขตนี้จึงมีพัฒนาการด้านต่างๆ ก่อนชุมชนเชิงเขา และชุมชนชาวนาหลายแห่งก็ได้พัฒนาเป็นชุมชนเมืองแล้วในต้นทศวรรษ 2470

2. ข้าวเป็นสินค้าที่สำคัญมาตั้งแต่อดีต โดยเฉพาะหลังจากการ “เปิดประเทศ” ในปี พ.ศ.2398 เป็นต้นมา ข้าวเป็นสินค้าของที่สำคัญของประเทศ รัฐจึงเน้นส่งเสริมการ ทำนามากกว่าอาชีพอื่น ซึ่งนโยบายดังกล่าวได้ส่งผลต่อชุมชนลุ่มทะเลสาบสงขลาแล้วใน ต้นทศวรรษ 2470 ให้มีการขยับพื้นที่ทำนาให้มากขึ้น

3. ในยุคที่มีการปฏิรูปการจัดการศึกษา ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมา ในเขต ชุมชนชาวนาจะมีโรงเรียนระดับประถมศึกษามากกว่าชุมชนเชิงเขา และโรงเรียนที่เปิด สอนสูงกว่าระดับประถมปีที่ 4 ล้วนอยู่ในเขตทุ่งราบ

4. ชุมชนชายทะเล ชุมชนนี้จะมีทั้งที่ประอาชีพทำประมง ทำนา และบางส่วน จะทำสวนด้วย เนื่องจากเขตชายทะเลในบางพื้นที่จะมีส่วนที่เป็นเนินเขาหรือควนด้วย ได้แก่บริเวณทะเลสาบตอนเหนือ และในเขตอำเภอปากพะยูน ชุมชนชายทะเลเหล่านี้จึง มีทั้งที่ทำนา ทำประมง และทำสวน ในส่วนของผู้ที่ทำประมงเป็นอาชีพหลักส่วนใหญ่จะ นับถือศาสนาอิสลามและให้ความสำคัญกับการศึกษาค่อนข้างน้อย วรรณกรรมที่เป็นผล งานของผู้ที่นับถืออิสลามจึงไม่ปรากฏ ที่พบมีเพียงเรื่องเดียว คือ เรื่อง “ขุนแก้ว” หรือ “เมืองสิด - แหมะเว” ของนายจิ และ สะมะแอ วงศ์สะอาด ชาวตำบลชะรัด ซึ่งเนื้อหา จะเกี่ยวข้องกับชุมชนเชิงเขา

ในศึกษาภาพสะท้อนเศรษฐกิจสังคมของชุมชนลุ่มทะเลสาบสงขลาระหว่าง พ.ศ.2472-2503 ภาพสะท้อนเศรษฐกิจสังคมที่พบส่วนใหญ่จึงเป็นภาพของสังคมชาวนา ในเขตทุ่งราบมากกว่าชุมชนเชิงเขาและชุมชนชายทะเลที่ประกอบอาชีพประมง

สำหรับงานวรรณกรรมที่นำมาศึกษาวิเคราะห์มี 5 ประเภท คือ

- 1.วรรณกรรมประเภทนิทานประโลมโลก
- 2.วรรณกรรมประเภทคำสอน

3.วรรณกรรมประเภทตำนานและประวัติศาสตร์

4.วรรณกรรมที่เกี่ยวกับประวัติสถานที่และบุคคล

5.ร้อยกรองสมัยใหม่

จากการศึกษา พบว่าเนื้อหาของวรรณกรรมดังกล่าวได้สะท้อนภาพเศรษฐกิจสังคมของชุมชนลุ่มทะเลสาบสงขลาในด้านต่างๆ ดังนี้

1.ภาพสะท้อนลักษณะการผลิตและผลผลิต

2.ภาพสะท้อนระบบการแลกเปลี่ยนผลผลิต การค้า และการบริโภค

3.ภาพสะท้อนความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจระหว่างชุมชน

4.ภาพสะท้อนความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจระหว่างชุมชนกับรัฐและสถาบันทาง

สังคม

5.ทักษะและค่านิยมที่เกี่ยวข้องกับระบบเศรษฐกิจสังคม

ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ภาพสะท้อนลักษณะการผลิตและผลผลิต

ชุมชนลุ่มทะเลสาบสงขลาในช่วงปี พ.ศ.2472-2503 เป็นสังคมการเกษตร ซึ่งมีลักษณะทางเศรษฐกิจสังคมดังที่ ยศ สันตสมบัติ¹ ได้กล่าวถึงไว้สรุปความได้ว่า เป็นสังคมที่มนุษย์ได้เริ่มปรับเปลี่ยนวิธีการผลิตจากการเก็บหาเอาจากธรรมชาติ มาเป็นการผลิตด้วยตนเอง เช่น การเพาะปลูกธัญพืชและเลี้ยงสัตว์เป็นอาหาร การเปลี่ยนแปลงนี้ทำให้มนุษย์สามารถควบคุมความแน่นอน และเพิ่มปริมาณอาหารสำหรับเก็บสะสมเพื่อใช้บริโภคในระยะยาวได้ แต่การกลไกกรรมในยุคแรก ๆ ก็ยังเป็นการเพาะปลูกในที่ดินแปลงเล็ก ๆ ด้วยเครื่องมือและเทคนิคง่าย ๆ ไม่มีการใช้แรงงานสัตว์ ไถคราด หรือระบบชลประทาน เป็นการกลไกกรรมแบบไร่หมุนเวียน ลักษณะทางสังคมเริ่มมีความซับซ้อนมากขึ้นตามจำนวนประชากรที่เพิ่มขึ้นและมีการตั้งถิ่นฐานที่ค่อนข้างถาวร ทำให้สถานภาพทางสังคมเริ่มปรากฏและเริ่มมีบทบาทในการกำหนดพฤติกรรมของสมาชิกสังคม การแบ่งงานซึ่งแต่เดิมเคยถูกกำหนดโดยเพศและอายุก็เริ่มมีความหลากหลายมากขึ้น เริ่มมีสถานภาพหรือตำแหน่งหน้าที่อันเกิดจากความชำนาญพิเศษ เช่น ช่างฝีมือด้านต่าง ๆ

ต่อมาก็ได้พัฒนาใช้กำลังการผลิตและเทคโนโลยีให้ก้าวหน้ากว่าการทำไร่หมุน

¹ยศ สันตสมบัติ. มนุษย์กับวัฒนธรรม. 2540. หน้า 54-62.

เวียน เช่น ใช้แรงงานสัตว์หรือเครื่องจักรเข้าช่วยผ่อนแรง มีการไถคราดดินก่อนการเพาะปลูก มีการใช้ปุ๋ยเพื่อเพิ่มผลผลิต มีระบบชลประทานและเทคนิคการควบคุมน้ำที่สลับซับซ้อน เกิดเป็นการกลไกกรรมแบบเข้มข้น ทำให้การรวมตัวและการจัดตั้งองค์กรทางสังคมมีลักษณะที่ยั่งยืนกว่าเดิมและเป็นทางารมากขึ้น ในสังคมชาวนาบางแห่ง ความสามารถในการสะสมผลผลิตส่วนเกิน ความแตกต่างในขนาดของการถือครองที่ดิน รวมทั้งขนาดของระบบเครือญาติ อาจนำไปสู่ความแตกต่างทางชนชั้นได้อย่างชัดเจน

โดยลักษณะทางด้านภูมิศาสตร์ของชุมชนลุ่มทะเลสาบสงขลา ที่สามารถแบ่งเขตพื้นที่ออกได้เป็น 3 เขตดังที่ได้กล่าวแล้วในบทที่ 3 แม้ว่าชุมชนทั้ง 3 เขตนี้จะมีลักษณะร่วมกันอยู่ คือเป็นสังคมการเกษตรเหมือนกัน แต่โดยข้อจำกัดของสภาพภูมิศาสตร์อันเกี่ยวเนื่องกับปัจจัยการผลิตที่เป็นทรัพยากรธรรมชาติ และพัฒนาการของชุมชนที่แตกต่างกันในรายละเอียดปลีกย่อย ในการศึกษาภาพสะท้อนทางด้านลักษณะการผลิตและผลผลิตที่ปรากฏในวรรณกรรมท้องถิ่น จึงแบ่งศึกษาโดยยึดอาชีพหลักของแต่ละชุมชนเป็นตัวกำหนดในการแบ่งกลุ่มชุมชนได้ 4 กลุ่ม คือ ชุมชนทำนา ชุมชนทำสวนทำไร่ ชุมชนประมง และชุมชนเมืองซึ่งเป็นแหล่งแลกเปลี่ยนผลผลิตที่สำคัญ ทั้งในส่วนของการแลกเปลี่ยนผลผลิตภายในชุมชนลุ่มทะเลสาบสงขลาและชุมชนภายนอก

จะอย่างไรก็ตาม จากการศึกษาสภาพเศรษฐกิจสังคมของชุมชนลุ่มทะเลสาบสงขลา ก่อนปี พ.ศ.2503 อาจกล่าวได้ว่าไม่สามารถจะนำความหมายของคำว่า 'อาชีพ' ไปใช้ในชุมชนได้อย่างชัดเจน การแยกชาวนาออกจากชาวประมง หรือแยกชาวประมงออกจากอาชีพหัตถกรรมนั้น เป็นเพียงการทำความเข้าใจชุมชนในอดีตจากสังคมปัจจุบัน ซึ่งเป็นผลของการพัฒนาเศรษฐกิจได้ทำให้เกิดการแบ่งงานหรืออาชีพอย่างชัดเจนแล้วนั่นเอง ในยุคก่อนการพัฒนาทางเศรษฐกิจ ลักษณะการผลิตของชุมชนทำนา ชุมชนทำสวนทำไร่ และชุมชนทำประมงจึงเกือบจะไม่แตกต่างกัน กล่าวคือ ชาวนาจะใช้เวลาในการทำนาประมาณครึ่งปี ส่วนวันเวลาอีกครึ่งปีหลังจากฤดูทำนา พวกเขาก็อาจทำสวนทำไร่ หาปลาล่าสัตว์ หรือทำหัตถกรรม ในขณะที่ชาวประมงซึ่งมีที่นาหรือที่สวน อาจจะใช้เวลาสำหรับนาหรือสวนของพวกเขาตามฤดูกาล หรือในวันเวลาที่ว่างเว้นจากการจับปลาพวกเขาก็อาจใช้เวลาส่วนหนึ่งสำหรับงานหัตถกรรมหรือการประดิษฐ์เครื่องมือทำมาหากิน เช่น ขูดหรือต่อเรือ จักสานหรือประดิษฐ์เครื่องมือจับปลา เป็นต้น ดังนั้น การกล่าวถึงชุมชนแต่ละชุมชนโดยถือเอาผลผลิตที่เด่น ๆ ของชุมชนเหล่านั้นมาเป็นตัวแบ่ง จึงมีอาจที่จะแบ่งได้อย่างเด็ด

ขาด เป็นเพียงการแบ่งเพื่อให้ง่ายต่อการทำความเข้าใจเกี่ยวกับลักษณะการผลิตและผลผลิตของชุมชนลุ่มทะเลสาบสงขลาโดยรวมเท่านั้น

การกล่าวถึงลักษณะการผลิตและผลผลิตของแต่ละชุมชนในการศึกษาวิจัยครั้งนี้ จึงเน้นกล่าวถึงลักษณะการผลิตและผลผลิตที่มีอยู่ในชุมชนแต่ละชุมชน โดยยึดเอากิจกรรมทางการผลิตและผลผลิตที่สำคัญของชุมชนนั้น ๆ มาเป็นตัวแบ่งได้ 4 ลักษณะ คือ ชุมชนทำนา ชุมชนทำสวนทำไร่ ชุมชนประมง และชุมชนเมือง

1. ลักษณะการผลิตและผลผลิตของชุมชนทำนา

ชุมชนทำนา หมายถึงชุมชนที่ทำนาเป็นอาชีพหลัก โดยอาจมีกิจกรรมการผลิตประเภทอื่นเสริมบ้าง เช่น การทำสวนครัว การทำหัตถกรรมพื้นบ้าน การจับสัตว์น้ำ และการเลี้ยงสัตว์ เป็นต้น ซึ่งจากการศึกษาภาพสะท้อนที่ปรากฏในวรรณกรรมท้องถิ่นประเภทร้อยกรอง พบว่า วรรณกรรมท้องถิ่นเหล่านี้ให้ภาพสะท้อนลักษณะการผลิตและผลผลิตที่เกี่ยวกับการทำนา ตลอดจนปัญหาที่เกี่ยวข้องกับการทำนาได้ชัดเจนที่สุด ในขณะที่กิจกรรมการผลิตประเภทอื่นนั้นมีการกล่าวถึงไว้บ้าง โดยส่วนหนึ่งจะเป็นการกล่าวถึงความพยายามของรัฐที่ต้องการให้ชาวนาทำอาชีพอื่นเสริมเพื่อเพิ่มรายได้ให้ครอบครัว

1.1 การทำนา

โดยสภาพทางภูมิศาสตร์ของกลุ่มทะเลสาบสงขลาที่ประกอบไปด้วยพื้นที่ราบขนาดใหญ่สองส่วนด้วยกัน คือ พื้นที่ราบฝั่งตะวันตกที่กินพื้นที่ตั้งแต่อำเภอชะอวด จังหวัดนครศรีธรรมราช จังหวัดพัทลุงทั้งหมด และอำเภอควนเนียง อำเภอรัตนบุรี อำเภอบางกล่ำ ในเขตจังหวัดสงขลา กับที่ราบฝั่งตะวันออกซึ่งมีทุ่งราบขนาดใหญ่ในเขตอำเภอระโนด จังหวัดสงขลาและอำเภอหัวไทร จังหวัดนครศรีธรรมราช และมีที่ราบแคบ ๆ บนคาบสมุทรสติงพระตั้งแต่อำเภอกระแสสินธุ์ อำเภอสติงพระลงมาถึงอำเภอสิงหนคร เหล่านี้คือปัจจัยการผลิตที่สำคัญที่ทำให้บริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาเป็นแหล่งผลิตข้าวขนาดใหญ่รองจากจังหวัดนครศรีธรรมราช

เพียงการมีทุ่งราบขนาดใหญ่ดังกล่าวอย่างเดียวก็น่าจะทำให้พื้นที่บริเวณนี้มีความสำคัญต่อการทำนาได้ ดังนั้น การที่ด้านตะวันตกและตะวันตกเฉียงใต้มีเทือกเขาสูงชัน การพัดผ่านของลมฝนย่อมทำให้ปริมาณน้ำซึ่งเป็นปัจจัยการผลิตที่สำคัญอีกประการหนึ่งของชุมชนทำนามีเพียงพอที่จะทำนาให้สามารถมีผลผลิตพอต่อการเลี้ยงผู้คนทั้งในชุมชน

และบริเวณใกล้เคียงได้เป็นอย่างดี โดยที่ขอบเขตด้านตะวันตกและตะวันออกได้เป็น
เทือกเขาสูงจึงเป็นแหล่งต้นกำเนิดของสายน้ำจำนวนมากที่ไหลผ่านทุ่งราบลงสู่ทะเลสาบ
ทำให้ทะเลสาบเป็นแหล่งน้ำจืดขนาดใหญ่หล่อเลี้ยงชุมชนโดยรอบ โดยเฉพาะฝั่งตะวันออก
ของทะเลสาบที่แม้จะมีแหล่งต้นกำเนิดน้ำอยู่จำกัดก็สามารถอาศัยน้ำจากทะเลสาบเพื่อการ
ทำนาได้โดยผ่านลำคลองสายต่าง ๆ ที่เชื่อมต่อระหว่างทะเลสาบกับอ่าวไทย ยังผลให้พื้นที่
ราบรอบทะเลสาบสงขลาเหมาะสมแก่การทำนาอย่างมากหากฝนตกถูกต้องตามฤดูกาล

สภาพทางภูมิศาสตร์ที่เกี่ยวกับที่ดินและน้ำซึ่งเป็นปัจจัยการผลิตที่สำคัญเหล่านี้มี
การบันทึกไว้ในวรรณกรรมท้องถิ่นหลายต่อหลายเรื่อง โดยเฉพาะอย่างยิ่งวรรณกรรม
ประเภทนิทานประโลมโลกและ/หรือวรรณกรรมที่ใช้แสดงหนังตะลุงที่การสร้างฉากใน
เรื่องมักจะสัมพันธ์กับสภาพความจริงที่เป็นประสบการณ์ตรงของผู้ประพันธ์ ดังจะเห็นได้
จากการสร้างฉากในเรื่อง “แก้วสองภาค” ของหนูแก้ว นครจันทร์ ที่มีความสัมพันธ์กับ
สถานที่จริงในกลุ่มทะเลสาบสงขลา ใน ฉากการเดินทางออกจากเมืองของเจ้าชายที่เพียงออก
จากเมืองมาไม่นานนักก็ผ่านทุ่งนาและป่าเขา ว่า

แก่นาฬิกาพระพรากจากสถาน	วันอังคารเดือนห้าสโมสร
เป็นขามร้ายนายพรากจากนคร	ความเดือดร้อนทุกข์ยากลำบากองค์
ออกทุ่งนาอากาศปราศเมฆหมอก	อาทิตย์เพ่งเปล่งออกทะลอส่อง
คือพยับแดดกลักร้อนพระองค์	จักรพงศ์เหงื่อพรายไพร่นาจร
พอบ่ายคล้อยหน่อหนึ่งถึงปากว้าง	มีทุกอย่างควนเงินเนินสิงขร
พฤกษาชาติดาษอรชร	ต่างจับซ่อนก้านใบเล็กใหญ่โต
	(หนูแก้ว นครจันทร์ : แก้วสองภาค)

ฉากที่หนูแก้ว นครจันทร์ บรรยายในการเดินทางของตัวละครนี้จะมีลักษณะ
สภาพทางภูมิศาสตร์ที่ตรงกับความเป็นจริงที่อำเภอระโนด จังหวัดสงขลา หนูแก้ว เป็นชาว
ตำบลท่าบอน อำเภอระโนด ตำบลท่าบอนอยู่ติดกับทะเลฝั่งอ่าวไทย เมื่อออกเดินทางจาก
ท่าบอนไปทางทิศตะวันตกก็จะผ่านทุ่งนาที่เรียกกันว่า “ทุ่งระโนด” ซึ่งเป็นแหล่งทำนาที่
ขนาดใหญ่ของกลุ่มทะเลสาบมาตั้งแต่อดีต ผ่านทุ่งระโนดก็จะเข้าเขตอำเภอหัวไทร จังหวัด
นครศรีธรรมราช และเขตพื้นที่ป่าและเขาควนในตำบลพุดควนเคร็ง อำเภอชะอวด จังหวัด
นครศรีธรรมราช

หรือในตอนที่พระแสงสุทินนรินทร์วงศ์ ได้จัดสี่พระยาไปประจำอยู่เมืองด่านทั้งสี่

ทิส หนูแก้วได้ พรรณนาเมืองที่อยู่ทางทิศตะวันตกและเมืองที่อยู่บริเวณทำน้ำไว้ว่า

ให้พระยาอะรรณคมพลมาร

อยู่เมืองด่านที่ประจิมระทิส

คือเมืองโคยาณีมีทุ่งนา

พลโยธาห้าพันตามบัญชี

เจ้าพระยาเมคคินันให้ไป

อยู่เมืองใหม่ชายท่าชลาลัย

ชื่อว่าเมืองอุตตะรังพร้อมพรั่งดี

ทุ่งนามีตลอดท่าริมสาคร

(หนูแก้ว นครจันทร์ : แก้วสองภาค)

จะเห็นได้ว่า ฉากที่ผู้ประพันธ์สร้างขึ้นนี้จะสะท้อนให้เห็นถึงสภาพภูมิศาสตร์ของกลุ่มทะเลสาบสงขลาที่ประกอบด้วยพื้นที่ที่เป็นทุ่งราบสำหรับทำนาที่อยู่ติดกับแหล่งน้ำ ซึ่งอาจจะเป็นลำคลองหรือทะเลสาบก็ได้ ดังนั้น แม้ฉากในเรื่องจะเป็นการกล่าวถึงเมืองหน้าด่าน แต่นัยของคำประพันธ์ที่ยกมานี้ย่อมสะท้อนให้เห็นถึงลักษณะของชุมชนชาวนาที่มีปัจจัยการผลิตที่สำคัญ คือที่ดินที่เป็นทุ่งนาและน้ำสำหรับการทำนาได้อย่างชัดเจน

การภาพสะท้อนภาพลักษณะการผลิตที่ต้องอาศัยปัจจัยการผลิตที่สำคัญ คือที่ดิน และน้ำยังมีปรากฏให้เห็นได้อย่างชัดในบางตอนของวรรณกรรมที่ใช้ในการแสดงหนังตะลุงที่มีขนบการเล่าเรื่องที่มักมีบทที่ไม่สอดคล้องกับเนื้อเรื่อง หรืออาจจะเรียกได้ว่าเป็น “บทไม่เข้าเรื่อง” ที่เปิดโอกาสให้ผู้ประพันธ์หรือนายหนังตะลุงสามารถที่จะ “สื่อ” เรื่องราว “นอกเรื่อง” ที่ตนต้องการให้ผู้ดูรับรู้ในขณะที่กำลังแสดงได้โดยคนดูไม่เกิดความรู้สึกขัดแย้งในแง่ของความจริง “บทไม่เข้าเรื่อง” จึงสามารถสื่อความจริงทางสังคมได้มากกว่าเนื้อเรื่องที่เป็นจินตนาการ เพราะสิ่งที่ปรากฏในบท “ไม่เข้าเรื่อง” นี้จะสอดคล้องกับสภาพความจริงทางเศรษฐกิจสังคมของสังคมกลุ่มทะเลสาบอย่างชัดเจน

การเพิ่มบทที่ไม่สอดคล้องกับเนื้อเรื่องหรือเวลาในเรื่อง เป็นขนบของการแสดงหนังตะลุงที่มีส่วนอย่างมากในการสร้างปฏิสัมพันธ์ระหว่างนายหนังกับผู้ดู บทลักษณะนี้ค่อนข้างจะให้ภาพสะท้อนที่ชัดเจนกว่า และมีความเป็นไปได้ที่ภาพสะท้อนเหล่านั้นจะปรากฏและดำรงอยู่ในช่วงเวลาที่ผู้แต่งสามารถจะรับรู้ได้ ทั้งนี้เพราะผู้แต่งไม่จำเป็นต้องปรับเปลี่ยนเหตุการณ์หรือความจริงเหล่านั้นให้สอดคล้องกับเวลาและเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในเรื่อง เช่นในเรื่อง “แก้วสองภาค” ในตอนที่เมื่อเท่งได้เป็นเกลอกับพระมาตุลี และขอเดินทางไปเมืองสวรรค์ด้วย ก็ได้ขอให้พระมาตุลีช่วยหานางฟ้าเป็นภรรยา และจัดหาที่อยู่อาศัยและที่ทำกินให้ ซึ่งยังคงลักษณะของความเป็นชาวนาอยู่ว่า

เมื่อถึงเมืองสวรรค์อันสุขา
ให้สักคนเป็นเมียอย่าเสียดาบ
แล้วช่วยเช่าที่พักให้สักหลัง
อยู่สวรรค์ชั้นฟ้าทำนาลอง
มาตุลีมาอ้อไปก็ได้อ
ทั้งวัวควายไร่นาการหากิน
เกลอจับขากางเกงเราให้แน่น
เท่งได้ฟังมาตุลีอินตึครัน

ช่วยขอนางเทพธิดาดังว่าหมาย
เลือกโฉมฉายที่งามทราชมประคอง
หาวิวทั้งไร่นาอย่าขัดข้อง
จะไม่ต้องรำคาญซื้อสารกิน
เราช่วยให้ทุกอย่างทางถวิล
ลูกเมียสิ้นทั้งหลายเราให้ปัน
เราหาแผ่นพาไปในสวรรค์
จับกางเกงขาสั้นไม่พรั่นพรึง
(หนูแก้ว นครจันทร์ : แก้วสองภาค)

จากคำประพันธ์ในตอนนี้ นอกจากจะสะท้อนให้เห็นถึงปัจจัยการผลิตที่สำคัญ คือ ที่ดินแล้วยังกล่าวถึงวัวและ ซึ่งเป็นสัตว์ที่คนในชุมชนนำมาใช้เป็นแรงงานในการผลิตอีกด้วย และโดยนัยของคำประพันธ์ที่ยกมานี้ก็ชี้ให้เห็นถึงสำนึกของคนในชุมชนที่ให้ความสำคัญกับการทำนาโดยผ่านตัวละคร คือ นายเท่ง ที่ทำนาโดยมีเป้าหมายเพื่อ “จะไม่ต้องรำคาญซื้อสารกิน”

แม้ว่าจะมีหลักฐานว่าข้าวเป็นผลผลิตของชุมชนลุ่มทะเลสาบสงขลาที่เป็นสินค้าสำคัญมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา แต่เมื่อพิจารณาถึงระบบการผลิต เราก็ไม่อาจที่จะสรุปได้ว่าได้มีการผลิตเพื่อการค้าเกิดขึ้นแล้วในชุมชนหมู่บ้าน ทั้งนี้เพราะมีหลักฐานแน่ชัดว่า หลังจากที่ข้าวเป็นสินค้าออกที่สำคัญของไทยในสมัยรัชกาลที่ ๕ เป็นต้นมา คนจีนได้เริ่มเข้ามามีบทบาทในการผลิตโดยการบุกเบิกที่นาขนาดใหญ่ที่เรียกกันโดยทั่วไปว่า “นาจีน” เพื่อผลิตข้าวเพื่อการค้าโดยตรง ในขณะที่การผลิตข้าวของชาวนาดั้งเดิมนั้นยังคงเป็นการผลิตเพื่อยังชีพเป็นหลัก เป็นการผลิตยังต้องอาศัยปัจจัยการผลิตตามธรรมชาติเป็นหลัก โดยเฉพาะน้ำ ซึ่งเป็นปัจจัยหลัก หากปีใดฝนไม่ตกถูกต้องตามฤดูกาล ชาวนาจะประสบปัญหาในการทำนาทันที ไม่ว่าฝนแล้งหรือน้ำท่วมจึงเป็นปัญหาหลักในการประกอบอาชีพทำนา ดังตัวอย่างของการเกิดฝนแล้งในช่วงต้นทศวรรษ 2470 ชาวนา “ทุ่งระโนด” ได้รับความเดือดร้อนอย่างแสนสาหัส เป็นความเดือดร้อนที่เกิดจากการเกิดน้ำท่วมใหญ่และตามด้วยฝนแล้งติดต่อกันเป็นเวลานานไม่สามารถที่จะทำนาได้ติดต่อกันหลายปี ความอดอยากของชาวนาในครั้งนี้ได้รับการบันทึกไว้โดยนักประพันธ์ในท้องถิ่นอย่างน้อย 2 คน คือ แดง นักปราชญ์ ได้บันทึกไว้ใน “หนังสืออดข้าว อดน้ำ” ซึ่งปัจจุบันคงหลงเหลืออยู่เฉพาะในความทรงจำของผู้คนเพียงบางส่วน และทอง นวลศรี บันทึกไว้ในหนังสือเรื่อง “คำกลอนสอนใจ”

หนังสือ “เรื่องอดข้าวอดน้ำ” เป็นผลงานประพันธ์ของแดง นักปราชญ์ ซึ่ง บุญภักดี สุขด้วง¹ บุตรของแดง ระบุว่า พิมพ์ครั้งแรกเมื่อประมาณปี พ.ศ.2472 โดย ขณะที่แต่งเรื่องนี้ นั้นนางบุญภักดีมีอายุประมาณ 15 วัน (ปัจจุบันนางบุญภักดีมีอายุ 74 ปี-2546) ในวรรณกรรมเรื่องนี้ แดง นักปราชญ์ ได้บันทึกความอดอยากของชาวนาทุ่งระโนดที่ประสบภัยแล้งในปี พ.ศ.2472 ไว้แต่ผู้วิจัยไม่สามารถค้นหาต้นฉบับพิมพ์ของเรื่องนี้ได้ ตัวอย่างที่ขมมาให้เห็นนี้จึงได้จากความทรงจำของนางพิณ(ลอย) สงเสน² (อายุ 90 ปี – พ.ศ.2546) ที่ท่องให้ฟังบางตอนว่า

เรื่องอดน้ำ

พวกคลองแดนแสนยากลำบากครัน	ทั้งน้ำนั้นกินใช้ไม่ใคร่พอ
บ้างขุดบ่อเอาไว้ใช้น้ำ <u>ครอย</u>	บ้านเขาพลอยลักดัก <u>ไม่</u> พักขอ
น้ำออกคื่นละไหไหนจะพอ	<u>ทั้ง</u> เจ้าบ่อผู้สร้าง <u>ไม่</u> พักล้างเอง
.....	
เจ้าบ่อเล่นทำปัญญามาก	เหลียมขวากปกรายตามชายฝั่ง
.....	
....	เหลียวแลซ้ายย้ายแลขวา <u>สา</u> พวก <u>เหวน</u>
ถ้าไม่ปล้ำนั้นคงไม่ได้กินคงสิ้นเงิน	เอาหางเบนต์่อพอดึงน้ำ
.....	
นำสงสารพวกหนองบอนดอนผาสุก	ความสนุกหาไม่ได้รักเท่าปลายผม
ลงในคลองกล้องกลึกมี <u>ก</u> น้ำคม	เอามาอมสาบว้วนหัวก้าง
.....	
นำสงสารฉวีที่เป็นทุกข์	เจ้าบ่าวสุขหา <u>บ</u> ปอด <u>เจ็บ</u> ยอดดอก

¹บุญภักดี สุขด้วง เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, วินัย สุกใส เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่บ้านเลขที่ 2 หมู่ที่ 6 ตำบลท่าเสม็ด อำเภอชะอวด จังหวัดนครศรีธรรมราช เมื่อวันที่ 12 ตุลาคม พ.ศ. 2544.

²พิณ สงเสน เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, วินัย สุกใส เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่บ้านเลขที่ 152 หมู่ที่ 5 ตำบลควนชะลิก อำเภอหัวไทร จังหวัดนครศรีธรรมราช เมื่อวันที่ 13 ตุลาคม พ.ศ. 2544.

หาเงินมาใช้ไม่ขาดพก

หัวอกเจ็บแสบแตรกษาพลอย

เรื่องอดข้าว

ต่อขึ้นใหม่เรื่องราวกล่าวเลลย
ทุกข์...

.....

อันเป็นคนทุกข์โศกเรื่องโรคร้าย
บ้างเกิดโรคโรคมารุชานาน

อย่าหลงเลขเพลิดเพลีนจะเกินคำ
ในน้ำคำที่สูงต่ำสิ้นชาวฉินไม่เข้าใจ
ลำบากกายเวทนาน่าสงสาร
คิดทำงานนาไร่ไม่มีแรง

.....

ทั้งไยพัคอัดเห็บเจ็บเกินแรง
ได้ทีหัดสองหัดคัดเข้าทรง
คานดินสอทั้งวางไว้ข้างนอน

นอนตะแคงปากเพียรเขียนคำกลอน
น้ำตาร่วงกายพบบลกับหมอน
ชีพจรตึกตึกนี่ถึงตาย

.....

เจ็บในดับจับหัวใจใส่เข้าปอด
ย่านบ่อโคบ่อดานย่านบ่อแดง

ลุตลอดหลังหน้ากายาแข็ง
อดกันแรงขึ้นกินสิ้นพร้าวเหมง

.....

ย่านมาบเคยขึ้นากสาขขึ้นเห็ด
ทั้งหลาหลวงทางควายไม่มีข้าว

ทางเสด็จปกป้องโลกร้องฉาว
กินแต่เข้าอดคำโลกร่ำบอย

.....

น่าสงสาร โลกค้ำรามแก้วอดกันบอบ
ถ้าหลวงเขาไม่ช่วยคงม้วยมอด
หลวงเขากรุณาประชาชน

ทั้งเคยสอบแข็งแซ่แลสลอน
ตายกันจอดแรงร่มฟ้าค่อนหน้าฝน
ปล้ำทุกหนหลายลำปล้ำไม่ทัน

.....

พอข้าวถึงส่งหมายถึงนายบ้าน
ราษฎรทั้งหลายพอได้ฟัง
ผู้หญิงหนึ่งโลกอ่อนร่อนงกกัน
ไปถึงเขเขาให้อยาไค้กลัว
กลัวตอบว่ามึงอย่าพูดให้รายมาย
ข้าวที่เรือนยังมั่งไว้กินก่อน

ตลอดย่านคนเรือนเหมือนกับสั่ง
เล่นละลังหาเรือเหง้อาบตัว
กลัวไม่ทันเป็นทุกข์ถูกแต่กลัว
สอบของตัวฉวยไวเข้าปีก่อน
ไม่ใช่กูไม่รู้จักมึงไม่พักสอน
มึงลักซ่อนเสียให้เสร็จพอเมื่ไก่อ

ต้องใส่เนียงอย่าเพื่องพลา
ถ้าใส่สอบไม่รองหนังอย่าตั้งใจ
ไม่ใช่ฉานพุดหอยกมมากล่าว
คนผู้แต่งชื่อแดงนาย

มีโพธิ์กาอยู่ท่าเรือ
บ้านเรือนเขาอยู่หมู่สิบสาม
ริมฝั่งชลติศดาบลเขาพังไกร
.....
ทั้งจังหวัดนครพาร้อนแรง

ฉันหากินตามสุจริต
ทั้งแจ้งความยามจนคนชาวนา
.....
ขายสิ้นของแดงโลกเหมือนโลกريب
ทางเขาแดงจำหน้ายไมโครคล่อง
ทั้งบ้านคลองแดนแสนอ้ออิง

คอยระวังให้รอบสอบอย่าใส่
เพื่อนลัทธิได้ฉุนคงวุ่นวาย
เมื่อลาวงเข้าปีใหม่ไซกันหลาย
อยู่บ้านปลายคลองแดนแสนที่โน

.....
บอกนามเอื้อเอาไว้นั้นแหละนายแดง
แจ้งชื่อนามว่านายคำเป็นผู้ใหญ่
ทางหัวไทรแขวงฟากปากพนัง
ไม่ปกเพื่อนบอกไปดังใจหวัง
ทั้งพลิกเพลงหากินสิ้นหนทาง

.....
ฉันไม่ได้คิดปองร้ายได้อัจฉา
ต่อไปหน้าต้องบำรุงอย่าหลงเลย
ได้วันห้าจ่ายวันสิบ
คำถึงสิบเอาเทียบห้าลงผ่ากึ่ง
โลกคุมทองดกราคน่วยห้าสสิ่ง
บ้างนึกถึงความตายอยู่หลายคน

เรื่องอดน้ำอดข้าวนี้ แดง นักปราชญ์ ได้ประพันธ์ขึ้นโดยใช้กลวิธีคล้ายๆ กับ นิราศ คือ ใช้วิธีการบรรยายความอดอยากของแต่ละหมู่บ้านตั้งแต่สทิงพระจนถึงระโนดและ หัวไทรตามลำดับเหมือนกับได้เดินทางผ่านไปประสบกับความอดอยากยากแค้นของคนใน หมู่บ้านเหล่านั้น จึงมีผู้เข้าใจว่าวรรณกรรมเรื่องนี้เป็น “นิราศ” บ่อโค บ่อดาน และบ่อแดง อยู่ในอำเภอสทิงพระ เป็นบ้านเดิมของแดง นักปราชญ์ ส่วนบ้านมาบเตย บ้านจันนาก บ้าน ทางเสด็จ บ้านหลาหลวง บ้านทางควาย อยู่ในบริเวณที่เรียกกันว่า “ทุ่งระโนด” อำเภอ ระโนด บ้านรามแก้ว บ้านโพธิ์กา อยู่ในเขตอำเภอหัวไทร จังหวัดนครศรีธรรมราช ความ แห้งแล้งและความอดอยากของผู้คนในต้นทศวรรษ 2470 จึงกินบริเวณกว้าง และถือเป็น เหตุการณ์ครั้งสำคัญที่มีวรรณกรรมบันทึกเรื่องราวไว้ถึง 2 เรื่อง

ภาวะความอดอยากอันเนื่องมาจากความแห้งแล้งที่ผู้ประพันธ์ได้กล่าวถึงนี้ พิน

สงเสน¹เล่าให้ฟัง สรุปความได้ว่าเท่าที่จำได้ในปีนั้นเกิดน้ำท่วมหนักข้าวกล้าเสียหายหมด จากนั้นฝนก็แล้งทำให้เกิดภาวะอดอยาก จากหลักฐานที่มีการกล่าวถึงไว้ในวารสารศรีธรรมราชศึกษา เมื่อ เดือนธันวาคม พ.ศ.2472 เกิดวาตภัยและอุทกภัยครั้งใหญ่ที่จังหวัดชุมพร ดังที่บรรณาธิการของวารสารฉบับนี้ได้นำเอาพระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวมาลงพิมพ์ไว้ตอนหนึ่งว่า “นอกจากนี้ได้เกิดวาตภัยร้ายแรงขึ้นที่จังหวัดชุมพร เมื่อ เดือนธันวาคม วาตภัยจังหวัดชุมพรนี้ได้ความว่า ในระยะ 58 ปีที่แล้วมาได้ประสบถึง 5 ครั้ง และทุกครั้งต้องมีน้ำท่วมด้วยเสมอมา”² ซึ่งเหตุการณ์น้ำท่วมครั้งนี้น่าจะเกิดขึ้นทั่วภาคใต้ฝั่งตะวันออก บริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาก็น่าจะได้รับผลกระทบไม่น้อย เพราะนอกเหนือจากเรื่อง “อดน้ำอดข้าว” ที่เป็นผลงานของแดง นักปราชญ์แล้ว ยังมีผลงานของ ทอง นวลศรี เรื่อง “คำกลอนสอนใจ” ได้บันทึกเรื่องราวที่เกิดขึ้นหลังจากนั้นด้วย

วรรณกรรมท้องถิ่นเรื่อง “คำกลอนสอนใจ” ของ ทอง นวลศรี ซึ่งมีลักษณะเป็นวรรณกรรมที่จดบันทึกเรื่องราวที่เกิดขึ้นในชุมชนชาวนาแถบทุ่งระโนด ในช่วงเดียวกันหรือหลังจากแดง นักปราชญ์ ไม่นานนัก ในวรรณกรรมเรื่องนี้ ทอง นวลศรี ได้สะท้อนภาพของระบบเศรษฐกิจชาวนาแบบดั้งเดิมที่การทำนาต้องพึ่งพาธรรมชาติ เมื่อธรรมชาติเกิดการวิปริตเปลี่ยนแปลง การทำนาก็ไร้ผล ชีวิตชาวนาก็ตกทุกข์ได้ยากลำบาก ดังความว่า

เบียดหาไม่ข้าวหมดคงอดลึก	เราต้องนึกเสียดว่าคิดทำไหนด
หาไม่ข้าวสิ่งเดียวให้เปลี่ยวใจ	เพราะอาศัยแต่ข้าวดอกชาวนา
ปีมะแมเดือนอ้ายฝนไม่ตก	ไซ้แกล้งหกริบายไม่สักท่า
อย่าอนอนเล่าข้าวใหม่ที่ในนา	จงรีบหาหนทางหางไม่ตาย
	(ทอง นวลศรี : คำกลอนสอนใจ)

แม้ว่าผลงาน “คำกลอนสอนใจ” จะสะท้อนความจริงซึ่งเกิดขึ้นในช่วงเวลาหนึ่งเท่านั้น ภาพความอดอยากของชาวนาจึงอาจเกิดขึ้นเฉพาะในปีที่ฝนแล้งเท่านั้น แต่ความตอนนี้ก็ชี้ให้เราเห็นว่า ในยุคของทอง นวลศรี หรือก่อนหน้านั้นการประกอบอาชีพของชุมชน

¹พิณ สงเสน เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, วินัย สุกใส เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่บ้านเลขที่ 152 หมู่ที่ 5 ตำบลควนชะลิก อำเภอหัวไทร จังหวัดนครศรีธรรมราช เมื่อวันที่ 13 ตุลาคม พ.ศ. 2544.

²“หน้าบรรณาธิการ” ศรีธรรมราชศึกษา. 3 (3) : 285 ; มกราคม พ.ศ.2472.

ชนชาวนาจะขึ้นอยู่กับธรรมชาติเป็นสำคัญ ปัจจัยการผลิตที่สำคัญจึงมาจากธรรมชาติ ชาวนาจะต้องพาธรรมชาติเป็นหลัก ปัญหาของความแห้งแล้งที่เกิดขึ้นจึงไม่ได้รับการแก้ไขทางแก้ปัญหาคือความยากจนตามที่ทอง นวลศรี เสนอ จึงเน้นให้ชาวนาหันไปประกอบอาชีพอย่างอื่น

นอกจากปัญหาที่เป็นผลมาจากสภาพความแปรเปลี่ยนธรรมชาติที่ไม่สามารถควบคุมได้นี้ถือเป็นปัญหาที่หนักอึ้งสำหรับชาวนามากแล้ว ชาวนายังถูกซ้ำเติมด้วยปัญหาที่เกิดขึ้นด้วยน้ำมือมนุษย์ด้วยกันเอง คือ ปัญหาโจรผู้ร้าย ที่มีอยู่ทุกท้องที่ในยุคนั้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งแล้วก็คือในท้องที่ที่ห่างไกลจากศูนย์กลางอำนาจรัฐ หรือท้องที่ในเขตเชื่อมต่อระหว่างจังหวัดที่มีช่องว่างในการปราบปรามเช่นที่หนองถั่วอันเป็นบ้านเดิมของทอง นวลศรี หรือที่คลองแดน อันเป็นบ้านเดิมของแดง นักปราชญ์

ค่านิยมความเป็นนักเลงจัดเป็นค่านิยมที่เด่นจนกลายเป็นเอกลักษณ์อย่างหนึ่งของชุมชนกลุ่มทะเลสาบสงขลา แต่สำหรับทอง นวลศรี ซึ่งเป็นผู้ถูกกระทำในฐานะที่เป็นชาวนาและพ่อค้าข้าวรายย่อย ย่อมเห็นว่าเป็นสิ่งที่ไม่ควรกระทำอย่างยิ่ง ดังที่เขากล่าวไว้ว่า

อย่าอนธแต่เมื่อยลักเบียดเล่น	ถ้าเที่ยวเดินเหมือนนกเพื่อหมดหัว
จนเข้าจืดอย่าหัดเที่ยวลักวัว	เขาจับตัวเอาได้จะอายคน
ถูกและเมียจะเสียหน้าเขามามัด	อย่าฝึกหัดเลขนายไม่เป็นผล
ถ้าขึ้นทำบาปกรรมคงติดตน	เกิดเป็นคนอย่าให้มีราศีขาว

(ทอง นวลศรี : คำกลอนสอนใจ)

จากคำบอกเล่าของปาน คำทอง¹ และไข่ คำทอง² ชาวนาบ้านหนองถั่วได้กล่าวถึง ทอง นวลศรี ว่า นอกจากทองจะประกอบอาชีพเป็นชาวนาแล้ว เขายังมีอาชีพเป็นพ่อค้ารับซื้อข้าวจากชาวนาหนองถั่วลงเรือไปขายที่ระโนด แม้ทองจะซื้อหาที่ดินไว้เป็นจำนวนมาก แล้วตั้งหลักปักฐานอย่างมั่นคงที่หนองถั่วตั้งแต่ในวัยหนุ่ม แต่ด้วยปัญหาโจรผู้ร้ายชุมทำให้เขาต้องย้ายออกจากบ้านหนองถั่วไปตั้งถิ่นฐานอยู่ในตัวเมืองระโนด ดังนั้นใน

¹ปาน คำทอง เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, วินัย สุกใส เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่บ้านเลขที่ 131/1 หมู่ที่ 2 ตำบลตะเครียะ อำเภอระโนด จังหวัดสงขลา เมื่อวันที่ 23 มีนาคม พ.ศ.2545

²นายไข่ คำทอง เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, วินัย สุกใส เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่บ้านเลขที่ 131/1 หมู่ที่ 2 ตำบลตะเครียะ อำเภอระโนด จังหวัดสงขลา เมื่อวันที่ 23 มีนาคม พ.ศ.2545

หนังสือ “คำกลอนสอนใจ” ที่เขาแต่งขึ้นในช่วงนั้นจึงพรรณนาถึงปัญหาใจผู้ร่ำว่ามีผลร้ายต่อการทำนาและค้าขาย ดังคำกลอนว่า

จะทำนาค้าขายไม่มีสุข	มันเหี่ยวหูกทั่วไปใจหายบหาย
พวกชาวนาทุกคนจนกันจาม	ไม่ทำความเจ็บหายใจได้เลย
เพื่อนพี่น้องของเราใจไม่หาญ	ให้ไปเป็นพยานแกลึงนั่งเฉย
อำนาจกลัวก้มหน้าไม่กล้าแย	ว่านายเฉยไม่เล่าให้เข้าใจ

(ทอง นวลศรี : คำกลอนสอนใจ)

โดยเหตุที่เป็นชนบทห่างไกล เจ้าหน้าที่ของทางการจากอำเภอระโนดไม่อาจที่จะดูแลได้อย่างทั่วถึง การที่จะปลอดภัยจากใจผู้ร่ำได้ จึงจำเป็นต้องพึ่งพาผู้มีอิทธิพลในท้องถิ่นให้เป็นผู้คุ้มครอง ดังคำประพันธ์ว่า

ผู้ใดมีปัญหาเข้าหาเสีย	ลูกและเมียนายใช้ทำให้เขา
อย่าถือว่าเราดีได้แต่เรา	ถ้านายเขาไม่คุมโจรชุมเบียน
แม้มีวัวมันลักวัวเอาไปขาย	ถ้ามีควายมันลักควายให้เราเหียน
แม้ไม่มีผู้คุมโจรชุมเบียน	ลักเอาเตียนไม่รอดไหนลักไก่แกง

(ทอง นวลศรี : คำกลอนสอนใจ)

วัวและควาย เป็นสัตว์เลี้ยงที่เป็นปัจจัยการผลิตที่สำคัญของชุมชนชาวนาลุ่มทะเลสาบสงขลา โจรลักวัวจึงเป็นเรื่องสำคัญที่สร้างปัญหาในชุมชนเป็นอย่างมาก แม้ทองพยายามที่จะเรียกร้องให้ชาวนาในท้องถิ่นต่อสู้กับโจรลักวัว ดังว่า

เป็นผู้ขายลายไม่ผุดจุมูสัง	ซื้อไม่ดังเหมือนฆ้องกลองที่ใหญ่
เพื่อนมากัดในเคงเกรงมันไย	ไม่วัวไล่คดข้าวเท่าแต่ตาย
ของเรายังตั้งหน้าพาให้รอด	ทำให้จอดสักหนจนคงหาย
เพื่อมาหลอกเอาวัวอย่างกลัวตาย	ถ้าส่งให้เขาไปทำไหรกิน
เกิดเป็นคนจนไม่ไหวใจอย่าขลาด	เพื่อนอาฆาตหมดหัวอย่างกลัวหมิน
เอาวัวให้เขาไปได้ไหรกิน	ถ้ากลัวหมินเข้าวัดนอนดัดพุง

(ทอง นวลศรี : คำกลอนสอนใจ)

ความพยายามที่จะปลุกเร้าให้ต่อสู้กับโจรเช่นนี้ดูจะไร้ผล เพราะยากที่จะได้ผล

แม้กระทั่งการไปร้องเรียนต่อเจ้าหน้าที่ของรัฐ ก็ไม่อาจที่จะตามจับตัวโจรผู้ร้ายมาลงโทษได้ ในขณะเดียวกัน การลักวัวควายของโจรกลุ่มต่างๆ นั้น ส่วนใหญ่แล้วมุ่งที่จะลักเพื่อแสดงอำนาจและหวังเงินค่าไถ่มากกว่าที่จะนำวัวไปใช้ประโยชน์อย่างอื่น ทอง นวลศรี ได้บรรยายให้เห็นว่าเป็นปัญหาสำคัญของชาวนา เมื่อโจรลักวัวไปแล้วก็จะติดต่อให้เจ้าของวัวหาเงินทองไปไถ่คืน และบังคับไม่ให้บอกใคร ซึ่งชาวนาก็จำเป็นจะต้องทำตามที่โจรว่าเพื่อรักษาชีวิตของตนให้ปลอดภัย ดังนั้น ปัญหาโจรผู้ร้ายจึงไม่หมดไปจากสังคม

ปัญหาโจรผู้ร้ายเป็นปัญหาคู่กับสังคมชาวนาลุ่มทะเลสาบสงขลา ดังจะเห็นได้จากคำสอน เรื่อง “พลเรือนสอนบุตร” ของแดง นักปราชญ์ ที่เขียนไว้เมื่อก่อนปี พ.ศ.2488 ว่า

หนึ่งอย่าชอบตั้งตัวเป็นหัวไม้	ลักวัวควายสินทรัพย์มารับผล
จะเกิดภัยอันตรายจะร้ายตน	เพราะเห็นเหตุผลแห่งกรรมมาอย่ายี้
เกิดเป็นคนมีหลักรู้จักสับ	ลักเลี้ยงชีพคิดมาน่าบัดสี
เขาจับได้ไล่ทันโบราณดี	ทั้งจะมีโทษขวางทางอาชญา
	(แดง นักปราชญ์ : พลเรือนสอนบุตร)

โจรผู้ร้ายเป็นปัญหาที่คู่มากับสังคมชาวนาลุ่มทะเลสาบสงขลามาดโดยตลอด โดยเฉพาะอย่างยิ่งก็คือชุมชนชาวนาบริเวณ “ทุ่งระโนด” อำเภอหัวไทร และอำเภอชะอวด จังหวัดนครศรีธรรมราช ซึ่งเป็นชายแดนสามจังหวัด ทั้งในเรื่องอิสลามศิษย์และมรดกประชากรญูร์ แแดง นักปราชญ์ได้สะท้อนให้เห็นไว้อย่างชัดเจน และสอนให้คนเลิกเป็นโจร เรื่องราวของโจรกลุ่มสำคัญที่ได้รับการบันทึกไว้ในช่วงต้นทศวรรษ 2500 ได้แก่เรื่อง “เสือเอื่อน” แต่งโดย ชอบ หัทยานนท์ ชาวนาบ้านควนเถียะ ตำบลนางหลง อำเภอชะอวด จังหวัดนครศรีธรรมราช ชอบ หัทยานนท์ กล่าวถึงเสือเอื่อนว่าเป็นโจรจากอำเภอหัวไทร ได้ลงเรือจากหัวไทรมาขึ้นบกที่ตัวอำเภอชะอวด ได้เข้าไปปล้นตลาดอำเภอชะอวดและบ้านเรือนชาวบ้านในหลายๆ หมู่บ้านจนเป็นที่หวาดกลัวของประชาชนอย่างยิ่ง ประชาชนต้องอพยพหนีโจรไปอยู่บ้านญาติพี่น้องที่จังหวัดพัทลุง ดังคำประพันธ์บางตอน ดังนี้

ว่าพวกโจรหัวไทรโจรร้ายกาจ	เป็นวงศ์ญาติกับข้าฉันขยัน
ขึ้นจากเรือเมื่อคืนป็นเป็นควัน	ได้โรมรันหมู่ตลาดเลียบตรา
พวกชะอวดดันปรางระวางนี้	โจรอุกดีเสียหายไข่มุสา
ต่างรู้ข่าวเล่าลือเขาปือมา	ชาวประชาทั้งหลายพากายจร

ข้างเหนือได้ได้ข้าเขาเล่าลือ
แต่บางคนผิดใจเล่นไปก่อน
บางคนคือถือตัวมิกลัวตาย
ทุกๆ คนบ่นบ้ำกันทำทาง
ทั้งเด็กเฒ่ากราวสมัยตกใจลาด
ผมผู้แต่งหนังสือดีกว่าเมีย
ชนที่นอนหมอนไหมไปฝากพระ
ทั้งหลานเล็กเล็กชายที่ไปได้รับริน
แสนสงสารเมียเขยเดินไม่รอด
ฝากคนแก่เอาไว้พาเขยจร
ถึงนางหลงสงสัยเพื่อนไปมาก
ชวนลูกเมียหลานขานขึ้นสถานี

บางคนคือมิไปแต่ใจถอน
หัวใจอ่อนดกประหม่าดูท่าทาง
ผลสุดท้ายไม่มีที่สว่าง
เลยถึงร้างเคหาพาลูกเมีย
พวกวงศ์ญาติใกล้ไกลหัวใจเสีย
ถึงบ้านเสียปืนโยนไว้โคนจันทร์
ภริยาเมื่อยพากายผัน
หวังให้ทันรถไฟจนใจอ่อน
ระหวยทอดเหนื่อยหนักได้พักผ่อน
หัวใจอ่อนริบมายังสถานี
ร้องขอหมากเพื่อนบ้านท่านก็หนี
ดูกาชี่พิกลคล้ายคนป่า

.....

ถึงสถานีปากคลองบ้างร้องรำ
ลงจากรถโคลคลาพากันจร
ผิวอุ้มลูกเมียอุ้มพุงเจ็บยุ่งไขว่
เจ็บปวดท้องมิสบายเดินท้ายแดง
บ้างก็ว่าจาทูทโธน่าสังเวช
พาแต่ตัวล่อนจ้อนเที่ยวช้อนบั้ง

กลัวจวนคำข้างหน้าพากายผ่อน
บ้างลูกอ่อนคลอดใหม่เศร้าใจแรง
ควาปลาไหลโตรมผ้ามีน้ำเหลือง
บางคนเหลงนินทานิน่าฟัง
บังเกิดเหตุเรื่องพาลบ้านมิหวัง
จะรอร้งชาวประชาขอว่ากล่าว
(ชอบ หักยานนท์ : เสือเอื่อน)

นอกจากปัญหาใจผู้ร้ายแล้ว ปัญหาความอดอยากที่มีอยู่ในยุคนั้น ในทัศนะของ
ทอง นวลศรี เห็นว่าความอดอยากมีสาเหตุสำคัญมาจากความเกียจคร้านประการหนึ่งด้วย
ดังนี้

คิดเถิดเพื่อคิดด้อย่านั่งเฉย
เราไม่ไรรถ้าไปหาคนมี
เขาให้ปีบสองปีบเหมือนแกล้งอวด
เราเป็นชายอายเขาเพราะเบาความ

อย่างนั่งเกยตักเมียจะเสียศรี
ถามเอาหนีเขามาทำไมงาม
เอาเมียไปใช้พวคนหลอดหยาบ
เมียทิ้งามเพื่อนพาราร่าไป
(ทอง นวลศรี : คำกลอนสอนใจ.)

จากคำประพันธ์นี้จะพบว่าในทัศนะของผู้ประพันธ์ การที่จะคิดหาเงินมาใช้จ่าย
ง่ายๆ โดยการกู้หนี้ยืมสิน ข่มสร้าง ความยากลำบากในระยะยาว และสร้างปัญหาให้กับ
ครอบครัว จึงควรขยับทำมาหากิน เมื่อการทำมาไม่ได้ผลก็ต้องคิดหาอาชีพใหม่หรือหา
รายได้ทางอื่น และเป็นทัศนะที่สอดคล้องกับความต้องการของที่มุ่งให้ชาวนาทำนามากขึ้น
เพื่อจะได้ผลผลิตข้าวเพิ่มมากขึ้น ดังเช่นการส่งเสริมให้ชาวนาขยายพื้นที่นา หากใคร
สามารถทำนาได้ 25 ไร่ขึ้นไปจะไม่ถูกเกณฑ์แรงงานเป็นเวลา 15 วัน ดังที่ชาญ ไชยจันทร์
และ พาสน์ พลชัย กล่าวไว้ในเรื่อง ประวัติพัทลุง-ตรังทั้งสามสมัยว่า

ใครทำนาได้ยี่สิบห้าไร่	ไม่ต้องใช้เกณฑ์แรงให้แข่งขัน
เว้นทำงานโยธาสิบห้าวัน	แต่จมน้ำทำกินให้ชินตัว

(ชาญ ไชยจันทร์ และ พาสน์ พลชัย : ประวัติพัทลุงตรังทั้งสามสมัย)

การส่งเสริมให้มีการขยายที่ทำการเกษตรปรากฏชัดในช่วงที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุน
ถนอมพิริยมาศดำรงตำแหน่งเป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลนครศรีธรรมราชและอุปราชหัว
เมืองปักษ์ใต้ ที่ต้องการให้ชาวนาขยายพื้นที่ทำกินเพื่อให้มีผลผลิตเพียงพอเป็นสินค้าออก
นโยบายนี้จะเกิดผลดีในกรณีของคนจีนที่เข้ามาบุกเบิกที่นาในเขตพื้นที่ใกล้เส้นทางรถไฟ
ตั้งแต่อำเภอควนขนุน จังหวัดพัทลุง ตลอดไปจนถึงอำเภอรัตนภูมิ(บริเวณที่เป็นอำเภอควน
เนียงปัจจุบัน)และอำเภอหาดใหญ่ จังหวัดสงขลา ทำให้มี “นาจีน” เป็นจำนวนมาก ผล
ผลิตข้าวของชุมชนกลุ่มทะเลสาบสงขลาที่สามารถส่งเป็นสินค้าขายให้กับชุมชนอื่น ๆ หรือ
เป็นสินค้าออกส่งขายต่างประเทศจึงมาจากส่วนที่เป็น “นาจีน” เป็นหลัก ในขณะที่ผลผลิต
จากชาวนาคนไทยกลุ่มทะเลสาบสงขลาโดยทั่วไปยังมีน้อย ที่เป็นเช่นนี้ส่วนหนึ่งอาจ
เป็นเพราะชาวนาจีนก็เคยดังที่นักประพันธ์หลายคนได้สะท้อนเอาไว้ ดังที่ แดง นักปราชญ์
กล่าวถึงไว้ในเรื่องอิสานศิษย์ ว่า

ทำไร่นาค้าขายทำไร่วสวน	เที่ยวขายตามประสาหาผล
หาอาชีพประกอบครอบครัวตน	ให้เป็นคนกวาดขันขันงาน
รุ่งขึ้นทำค่าเข้าจิตจิตประหวัด	เห็นแน่ชัดสิ่งใดที่ไพศาล
ปราศจากราคิมิพ้องพาน	ควรทำการสิ่งนั้นให้มั่นคง
คิดปลูกสร้างสวนครัวเครื่องข้าวแกง	ประจบประแจงไปตามความประสงค์
ทำอะไรคิดอ่านการตกลง	ให้ใจตรงต่องานการที่ทำ
อย่าผัดวันกันพ่วงการปลูกสร้าง	ผลทุกอย่างจะทนอุปถัมภ์

เหลือแต่กินจะได้ขายจ่ายแลกกล้า
ถ้าเกียจกร้านพาลบคอดเสมอ
จะนอนคอยวาสนามาเมื่อไร
จะกินน้ำอาศัยต้องไปตัก
ตามคติข้าพเจ้าที่กล่าวมา
ถ้าผู้ใดใครจำตามคำสอน
ถ้าจัดทุกข์สุขขังพลั้งไชย

อุดส่าห์ทำไม่อดให้ทศโจ
ให้เป็นเกลือกกับจนทนไม่ไหว
ต้องอาศัยการกระทำนำเข้ามา
จะกินผักอาศัยต้องไปหา
เป็นมหากมลชนชาวไทย
เป็นอาภรณ์สวยสีจะมีไหน
จะปลอดภัยทุกประการแหละท่านเอ๋ย
(แดง นักปราชญ์ : อิติสอนศิษย์)

ในทัศนะของผู้ประพันธ์ หากชาวบ้านมีความขยันในอันที่จะทำกินก็จะไม่อดอยาก อีกทั้งฐานะของคนและครอบครัวจะดีขึ้นและมีโอกาสที่จะรวยได้

นอกจากความเกียจกร้านในอันที่จะเพิ่มผลผลิตแล้ว ยังพบว่าในวรรณกรรมคำสอนหลายต่อหลายเรื่องได้กล่าวถึงการเล่นการพนันและการซื้อล็อตเตอรี่และ “ห่วย” ว่ามีการซื้อกันมาก ด้วยความหวังที่จะร่ำรวย ไม่ว่าจะเป็นเรื่อง มงคลประหาราชญ์ และอิติสอนศิษย์ ของ แแดง นักปราชญ์ ชัยภายิต ของ ชัย จันรอดภัย สุภายิตสอนชู ชายโศค ของ หนูฟอง จันทภาโส และ ลุงสอน สอนหลานสินธุ์ ของ หนูฟอง (บ้านควนเงิน ตำบลชะอวด) ดังเช่น

เราเกิดมา เป็นชาวนาชาวไร่
จนขัดจัดสรร ทุกวันเรื่อยไป

รักไปรักไฟ ไร่นาเหลวไหล
ตัวอย่างนางไก่ ผู้เหมียยเขียดิน

(หนูฟอง : ลุงสอน สอนหลานสินธุ์)

หรือการกล่าวถึงการซื้อห่วยหรือ “เบอร์” และล็อตเตอรี่ ที่ชัย จันรอดภัย เห็นว่าเป็นความโลภ เป็นความประสงค์ที่จะร่ำรวยทางลัด แต่ในที่สุดก็หมดเนื้อหมดตัว โดยเฉพาะอย่างยิ่งห่วยหรือเบอร์สามารถทำให้คนหมดเนื้อหมดตัวได้ ถ้าจะต้องซื้อก็ควรที่จะซื้อล็อตเตอรี่มากกว่า ดังคำประพันธ์บางตอนว่า

แม้ถูกเบอร์มาไว้ก็ไม่ช้า
ได้มามากแพงมากอยากจะมี
แพงจนหมดคอดกินสิ้นของเดิม
ถ้าโลภจะเป็นเจ้าเฝ้าอุรา

เพราะก้าวหน้าเข้าขั้นชั้นเศรษฐี
เป็นเศรษฐีหวังขั้นชั้นพระยา
ของเก่าเดิมตามหลังไปดังฉา
คงจะพาทรัพย์เก่าของเราไป

หันเข้าซื้อล็อตเตอรี่ยังดีเหลือ
 ท่านเก็บไว้ได้รักษาประเทศไทย
 ไม่ก็คขวางบัญญัติรัฐบาล
 บังเกิดเบอร์รัฐบาลสงสารเรา
 จะกำจัดคัดกรากลำบากปราบ
 ขอดักเตือนเพื่อนเราชาวไทย
 ได้เท่าไรหมดเท่านั้นเที่ยวหันเห
 เอาเข็มทิ้งในหนองหรือคลองตม
 ถูกบางคนพยายามถึงสามปี
 บางคนถูกเข้าหมิ่นขึ้นใจแรง
 พอยกอย่างจากเรือนเพื่อนครั้งๆ
 ออกตลาดนาควาก้าวดังทิ้ง
 ถึงโต๊ะเจ็กไม่ทันนั่งสั่งบุหรี
 สั่งพร้อมเพรียงเลี้ยงเพื่อนเพื่อนทั้งโรง
 ผู้ถูกเบอร์ว่าข้าชาติ
 มีสตางค์กับตัวกลัวอะไร
 นี่แหละท่านการ โลกไม่สิ้นสุด
 การเล่นเบอร์เห็นทีจะมีจริง

ผิดได้เจือช่วยชาติขาดไปไหน
 ป้องกันภัยในเขตประเทศเรา
 หนทางการไม่ปรับให้อับเฉา
 เห็นไฟเผาราษฎรท่านร้อนใจ
 เหมือนเอาดาบตัดช่องคลองน้ำไหล
 อย่าอาลัยกับเบอร์ผลออารมณ์
 ท้องทะเลลึกกว้างเอาดวงคัม
 ชวนกันงมกันคว้าจนตาแดง
 แต่สักทีก็ไม่ถูกยังผูกแข็ง
 ขำแสดงเลื่องลือออกอื้ออึง
 บ้างตามหลังบ้างงูเหมือนฝูงผึ้ง
 เลยตะบิงบายน้าเข้าหาโรง
 ชักเก้าอี้มานั่งสั่งแม่โขง
 ขวดแม่โขงเรียงรายสบายใจ
 ไม่เดือนนี้เดือนหน้าท่ามีใหญ่
 เทงให้ใหญ่ทุกทีคงมีจริง
 ใ้หม่นมุขใจจีเหมือนผีสิง
 มีสามสิ่งเที่ยงแท้เป็นแน่นอน

.....

สลากนี้มีชื่อว่ากินรวบ
 บางคนถึงเสียทรัพย์กลับขำมึง
 เราตั้งหน้าพยายามซื้ออย่างนี้
 เขาถูกกันมากมายหลายตำบล
 เพราะตัวถูกมากคงรู้แน่
 วิทยุส่งข่าวออกฉาวไป
 ถ้าเราคิดอย่างนี้เห็นทีเหมาะ
 (๑๘๖) ราวเวลานั้นไปเลย
 บางคนว่าถ้าถูกซึ่งสลาก
 เคี้ยวนี้เห็นไม่เป็นเหมือนเขาลือ

ห่างทีจวบจอดจิตต์อย่าคิดหวัง
 เพราะคิดหวังลาภใหญ่ไปทุกคน
 ถ้าซื้อล็อตเตอรี่มีสักหน
 ทุก ๆ คนมองแลให้แน่ใจ
 ให้ตรวจแลรายวันนั้นเป็นใหญ่
 ถึงผู้ใดบังไว้ไม่มีดล
 ด้วยเหตุเพราะรัฐบาลท่านเปิดเผย
 จะได้เขยลาภใหญ่ไว้ในมือ
 แสนลำบากรับเงินพันไปหรือ
 จงรีบซื้อล็อตเตอรี่ที่รัฐบาล

สาขาจัดทุกจังหวัดไว้พร้อมเสร็จ

ใช้ผมเท็จรัฐตั้งหวังสงสาร

มีประธานเลขการกรมการ

ธนาคารจัดจ่ายไว้ครบครัน

ชัย จันรอดภัย : นิราศพ่อหม้ายและคำกลอนสอนประชาชน

1.2 การทำอาชีพเสริมอื่นๆ

การทำอาชีพเสริมของชาวนาน่าจะเป็นกิจกรรมทางการผลิตที่เกิดขึ้นควบคู่กับการทำนาแต่เดิม แต่คงทำกันคนละเล็กละน้อยเพื่อพอกับการบริโภคในครัวเรือน กิจกรรมการผลิตในลักษณะนี้ได้แก่การปลูกพืชผักสวนครัว การเลี้ยงสัตว์ที่ใช้เป็นอาหารและ/หรือการเลี้ยงสัตว์ใช้แรงงานอย่างวัวและควาย และงานหัตถกรรมต่างๆ กิจกรรมทางการผลิตที่เสริมขึ้นมานี้อาจได้มีการขยายตัวมากขึ้นในยุคการปกครองแบบมณฑลและภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองในปี พ.ศ.๒๔๗๕ เป็นต้นมา มีวรรณกรรมหลายเรื่องที่เกี่ยวข้องถึงเอาไว้ ดังตัวอย่าง

มีที่ราบทั่วไปในจังหวัด

ต่างสันทดนาไร่ไม่หันเห

หัวหน้าเมืองตรวจมิให้ไ้ได้เกร

ต้องทุ่มเทมุ่งทำเต็มกำลัง

การปลูกผักเลี้ยงสัตว์จัดกันทั่ว

ทุกครอบครัวทำนาแทบบ้ำหลัง

ก่อนการร้องเรียกกาให้ลารัง

ลุกขึ้นนั่งหุงหาแล้วคลาไคล

ชาญ ไชยจันทร์ และ พาสน์ พลชัย : ประวัติพืชรุ่งเรืองทั้งสามสมัย

จะเห็นได้ว่าชุมชนชาวนานั้นนอกจากจะทำนาแล้ว ยังมีการส่งเสริมให้มีการทำสวนครัวและเลี้ยงสัตว์ไว้เป็นอาหาร และจากคำประพันธ์นี้ได้สะท้อนให้เห็นถึงการกวาดขันหรือเร่งรัดให้ชาวนาเพิ่มผลผลิต จึงทำให้ “ทุกครอบครัวทำนาแทบบ้ำหลัง” ซึ่งการเร่งรัดเพื่อเพิ่มผลผลิตข้าวในชุมชนลุ่มทะเลสาบสงขลานั้นจะเกิดขึ้นภายหลังการปฏิรูปการปกครองในสมัยรัชกาลที่ ๕ เป็นต้นมา

ใครทำนาได้ยี่สิบหาไร่

ไม่ต้องใช้เกณฑ์แรงให้แข็งขัน

เว้นทำงานโยธาสิบห้าวัน

แต่จงมันทำกินให้ชินตัว

ใครเลี้ยงควายไว้ถึงยี่สิบห้า

งานโยธายกให้ทุกรายหัว

หมูเปิดไถ่ต้องให้ได้ห้าตัว

ทุกครอบครัวเป็นเสบียงไว้เลี้ยงตน

.....

ทั้งชิงขากะทือหรือกระเพรา

อย่าดูเบาปลูกไว้ไม่ต้องขอ

พริกกล้วยอ้อยน้อยหน่ามะละกอ ปลุกให้พ่อย่างน้อยห้าอย่างนอนใจ
(ชาญ ไชยจันทร์ และ พาสน์ พลชัย : ประวัติพัทลุงครึ่งทั้งสามสมัย)

และในตอนทีกล่าวดังเมืองพัทลุงในฐานะเมืองขึ้นของเมืองนครที่ต้องทอ
ผ้าส่งเมืองนคร ๕๐๐ ผืนว่า สะท้อนให้เห็นว่า ผลผลิตทางด้านหัตถกรรมที่มีอยู่ในชุม
ชนกลุ่มทะเลสาบสงขลา คือ ผ้าทอพื้นเมือง ดังคำประพันธ์ว่า

ผ้าม่วงดอกเจ็ดสีหน้าเชิงกรวย	ล้วนสีสวยต่าง ๆ อย่างเฉลย
หญิงสาวแก่แม่มา้ยไม่ละเลย	ทอจนเคยดึกคื่นทุกคืนวัน
เรื่องทอผ้านับว่าตะลุงเด่น	หญิงทอเป็นทุกบางอย่างขยัน
หญิงตะลุงเก่งกาจสามารถรัน	ทอเสร็จทันส่งนครก่อนสิ้นปี

ชาญ ไชยจันทร์ และ พาสน์ พลชัย : ประวัติพัทลุงครึ่งทั้งสามสมัย

จะเห็นได้ว่า แม้ในเรื่องจะกล่าวถึงเหตุการณ์เมืองพัทลุงสมัยกรุงธนบุรี แต่เมื่อ
พิจารณาถึงความเป็นไปได้แล้ว ที่ผู้แต่งพรรณนาไว้นี้น่าจะเป็นสภาพของสังคมชาวนาใน
พัทลุงในยุคสมัยของผู้แต่งมากกว่า

ผลผลิตจากตาลโคนค นับเป็นผลผลิตสำคัญของชุมชนบนคาบสมุทรสทิงพระ
อาจกล่าวได้ว่า เกือบทุกครัวเรือนจะทำตาลเป็นอาชีพรองจากการทำนา ดังที่ฉิว ทิพย์วาริ
เหล่าให้ฟังว่า คนสทิงพระและระโนดทุกบ้านจะทำน้ำตาลกันทั้งนั้น น้ำตาลที่ได้แต่ละวัน
จะนำมาเคี่ยวเป็น “น้ำผึ้งเหลว” และ “น้ำผึ้งแฉ่น” บางส่วนก็จะทำเป็น “น้ำส้ม” เพื่อใช้ปรุง
อาหารแทนมะขามหรือมะนาวที่ค่อนข้างหาได้ยากในฝั่งตะวันออก และมีบางส่วนที่ทำเป็น
น้ำตาลเมาหรือ “หวาน” สำหรับ “น้ำผึ้งเหลว” นอกจากจะนำไปขายที่พัทลุงและสงขลาแล้ว
มีบางส่วนนำไปกลั่นเป็น “เหล้าเถื่อน” การทำน้ำตาลจากโคนคจึงเป็นผลผลิตสำคัญที่หล่อ
เลี้ยงชุมชนบนคาบสมุทรสทิงพระควบคู่กับการทำนามาเป็นเวลาช้านาน ในเรื่อง “แก้วสอง
ภาค” ของหนูแก้ว นครจันทร์ ก็ได้สะท้อนถึงผลผลิตทางด้านนี้ไว้ด้วย ดังในตอนที่ฤาษีขาว
เข็นคิณหลอกกลงปู้เจ้า จึงเตรียมทำน้ำตาลเมาเอาไว้ ซึ่งผู้ประพันธ์ได้บรรยายถึงการทำน้ำ
ตาลหรือการ “ขึ้นตาล” เอาไว้ว่า

ขึ้นโคนคทำตาลเป็นการใหญ่
ทำไม้คาบหีบงามสามเวลา
ตามเวลาอดแหม่มองแลหน้า

ตัดไม้ไผ่ทำกระบอกลอกเปลือกหนา
แล้วปาดหน้าแซ่โคลนให้โชนจัน
เอามิดมาปาดครู่ผ่อนผัน

น้ำหวานพุ่งรี ๆ ออกดิครัน
 จึงก้มลงแก้เพรียแล้วเลียหน้า
 เอากระบอกกรอกให้เป็นการ

ข้าวเย็นอันคมขำทำชำนาญ
 ครบสามคราทุกชื่อพอหวาน ๆ
 งคนิทานข้าวเย็นเล่นเจ้าป่า
 (หนูแก้ว นครจันทร์ : แก้วสองภาค)

กล่าวโดยสรุป ลักษณะการผลิตและผลผลิตของชุมชนทำนา การผลิตจะขึ้นอยู่กับปัจจัยการผลิตจากธรรมชาติ คือ ที่ดินและน้ำ มีการใช้แรงงานคนและสัตว์ ไม่ปรากฏภาพสะท้อนของการใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่และระบบชลประทานในการทำนา วิธีการผลิตจึงขึ้นอยู่กับธรรมชาติ การขยายที่ดินทำกินก็ยังทำกันน้อย ในขณะเดียวกัน ไม่ปรากฏภาพสะท้อนที่เกี่ยวกับชาวนารับจ้าง จึงเป็นไปได้ที่ชาวนาลุ่มทะเลสาบสงขลามิที่ดินเป็นของตนเอง ปัญหาสำคัญของชาวนาลุ่มทะเลสาบสงขลาจึงไม่ได้เป็นปัญหาเกี่ยวกับที่ดินทำกิน แต่จะเป็นปัญหาที่เกี่ยวข้องกับธรรมชาติ ปัญหาโจรผู้ร้ายชุกชุม ปัญหาการเอารักเอาเปรียบจากผู้มีอิทธิพลในท้องถิ่น และปัญหาที่เกิดจากตัวชาวนาเอง คือ ความพึงพอใจกับผลผลิตที่ได้ ไม่กระตือรือร้นที่จะเพิ่มผลผลิต การชอบเล่นการพนันและซื้อหวยเบอร์ เป็นต้น

ในด้านผลผลิตของชาวนาทั่วไปก็มีปริมาณเพียงพอสำหรับการบริโภคในครอบครัว และอาจเหลือไว้สำหรับขายหรือแลกเปลี่ยนผลผลิตกับชุมชนอื่น กิจกรรมการผลิตเสริมอย่างการปลูกพืชผักสวนครัว การเลี้ยงสัตว์ และงานหัตถกรรมก็ทำเพียงแค่อำชีพในครัวเรือนเท่านั้น

2. ลักษณะการผลิตและผลผลิตของชุมชนทำสวนทำไร่

ชุมชนทำสวนทำไร่ส่วนใหญ่จะอยู่ในพื้นที่เชิงเขาและควน และมีบางส่วนจะอยู่ในเขตควนบริเวณชายฝั่ง ตลอดจนหมู่เกาะในทะเลสาบ ผลผลิตของชุมชนทำสวนทำไร่ที่พบจะปรากฏในวรรณกรรมที่ใช้ในการแสดงหนังตะลุงค่อนข้างมาก ทั้งนี้อาจเป็นเพราะโดยขนบของเรื่องหนังตะลุงในยุคนี้จะเป็นเรื่องประเภทจักร ๆ วงศ์ ๆ ที่มีเค้าโครงเรื่องในแนวเดียวกัน คือ ตัวเอกจะต้องออกเดินทางไปแสวงหาความรู้จากบรรดาฤาษีที่พำนักอยู่ตามป่าเขา จากนั้นจึงออกเดินทางผจญภัยต่อสู้กับเหล่ายักษ์มารที่เป็นพวกอธรรม แล้วกลับสู่บ้านเมืองในที่สุด ดังนั้นฉากส่วนใหญ่ของเรื่องจึงมักจะเป็นป่าเขาลำเนาไพร ภาพสะท้อนที่ปรากฏจึงน่าที่จะแสดงให้เห็นถึงวิธีการผลิตและผลผลิตของชุมชนทำสวนทำไร่ในเขตเชิงเขา

แม้ว่าในช่วงที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนลพบุรีราเมศวร์ดำรงตำแหน่งอุปราชหัวเมือง
ปักข์ได้จะมีการส่งเสริมให้ประชาชนในมณฑลนครศรีธรรมราชทำสวนยางพาราและสวน
ผลไม้ประเภทต่าง ๆ ตลอดถึงการปลูกพืชไร่ แต่การขยายตัวยังเป็นไปอย่างช้า ๆ หรือ เกือบ
จะเรียกได้ว่าการเปลี่ยนแปลงจากที่เคยกระทำมาน้อยมาก ดังที่บรรจบ ชุสกุลชาติ¹ กล่าว
ถึงอาชีพการทำสวนในพื้นที่อำเภอคูหาสวรรค์ จังหวัดพัทลุง (ปัจจุบันคือ อำเภอเมือง อำเภอ
ศรีนครินทร์ อำเภอกงหรา และอำเภอเขาชัยสน) เมื่อปี พ.ศ.2479 สรุปความได้ว่า การทำ
สวนผลไม้ต่าง ๆ เช่น สวนกล้วย สวนอ้อย สวนสับปะรด สวนมังคุด สวนทุเรียน ตลอด
จนการทำสวนยางและสวนไม้ยืนต้นอื่น ๆ ยังล้าหลัง บรรพบุรุษเคยสร้างไว้อย่างไร ผู้รับ
มรดกก็ทำต่อเช่นนั้นโดยไม่ได้อัดฉีดการให้ดีขึ้นกว่าเดิม และมักทำกันคนละเล็กคนละน้อย
สำหรับสวนยางส่วนใหญ่แล้วจะเป็นของคนจีน ส่วนการทำไร่ก็มีการปลูกข้าวไร่ และทำไร่
ข้าวโพด ซึ่งก็ทำเพียงพอกินหรือแบ่งปันกันกินในชุมชนเท่านั้น ภาพสะท้อนที่ปรากฏอยู่
ในวรรณกรรมจึงไม่ปรากฏภาพของการขยายที่ทำกินและระบบกรรมสิทธิ์ในที่ดิน ลักษณะ
การผลิตของชุมชนทำสวนทำไร่จึงเป็นวิถีการผลิตแบบดั้งเดิมที่เน้นให้เห็นระบบการผลิต
แบบการหาของป่าและการเพาะปลูก ดังนี้

2.1 การหาของป่า

การหาของป่าถือเป็นลักษณะการผลิตที่สำคัญของชุมชนเชิงเขาามาตั้งแต่โบราณดัง
ที่สงบ สงเมือง² กล่าวไว้สรุปความได้ว่า การหาของป่าเป็นอาชีพดั้งเดิมที่มีความสำคัญ
ตลอดมา ผลผลิตจากป่าที่สำคัญได้แก่ สัตว์ป่า ได้ ชัน น้ำมันยาง จี๊ผึ้ง น้ำผึ้ง แก่นไม้
เปลือกไม้ต่าง ๆ ผลไม้ และไม้ประเภทต่าง ๆ ผลผลิตเหล่านี้มีอยู่ตามธรรมชาติ ทุกคน
สามารถที่จะเก็บเกี่ยวมาใช้ประโยชน์ได้ ดังที่ปรากฏในวรรณกรรมเรื่องต่าง ๆ ที่ตัวละคร
มักจะออกไปเก็บเกี่ยวผลผลิตเหล่านี้มาบริโภค เช่น ในเรื่องกลั่นกรอบแก้ว เสือระบูนซ์ถึง
ผลผลิตในแถบเชิงเขาที่ตะโหมด โดยผ่านบทบาทของตัวละครชื่อ “ครูบ๊” ซึ่งเป็นชาวบ้าน
คอนคัน ต่อมาได้ไปพำนักอยู่ที่ถ้ำเขาหัวช้าง บ้านตะโหมด เสือได้พรรณนาถึงการออกหา

¹บรรจบ ชุสกุลชาติ. “ภูมิศาสตร์อำเภอคูหาสวรรค์,” ใน พัทลุงรำลึก ที่ระลึกงาน
ปีใหม่จังหวัดพัทลุง. 2478. หน้า 168-169.

²สงบ สงเมือง. “ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจพัทลุง พุทธศตวรรษที่ 20-25,” ใน ราย
งานการสัมมนาประวัติศาสตร์และโบราณคดีพัทลุง. 2531. หน้า 169.

ผลไม้เป็นอาหารของครูบีไว้ว่า มีทั้งมะม่วง มะปราง มะปริง ขนุน จันทน์ อินทน์ ละมุด กระท้อน และทุเรียน ดังคำประพันธ์ตอนหนึ่งว่า

เที่ยวเสาะสรอยผลไม้ตามชายเขา	มะม่วงเบาปรางปริงริมสิงขอน
ขนุนขนันจันทน์อินทน์กลั่นขจร	ละมุดท่อนมากมายมีหลายพันธุ์
พบทุเรียนฉีกแผลและแปะใส่ปาก	กินเข้ามากพาให้หุ่ยหอบหุงสัน
ด้วยทะเลียนฝ่ายเหนือเหลือนาระพรรณ	นับอนันต์ดังไปในคงคอง

(เสื่อ ชำนาญภักดี : กลิ่นกรอบแก้ว)

หรือในฉากที่พรรณนาพฤติกรรมของ “ตัวตลก” หรือเสนา เป็นที่น่าสังเกตว่ามีลักษณะที่มีความเป็นจริงได้มากกว่า เช่นการพรรณนาถึงผลไม้ในป่าและการกินผลไม้ของเท่งกับหนูแก้ว ที่มี มะปริง มะปราง ลางสาด มังคุด ว่า

เห็นมะปริงมะปรางและลางสาด	มังคุดพาดผลห้อยย้อยสาขา
สุกร่วมงามดกตกสุธา	สุกฉ่ำใหญ่เนื้อนุ่มค่อนจิกกิน
เท่งนุ้ยเก็บลิ้นกินทั้งเปลือก	มิได้เลือกเมล็ดในใจถวิล
แสนตำราญด้วยไม่เคยได้กิน	หมดสิ้นหลายร้อยร้อยใจ

(เสื่อ ชำนาญภักดี : กลิ่นกรอบแก้ว)

ในฉากการเดินทางของพระไทยน้อยกับเสนา คือ ทวดและน่ม ในเรื่องแก้วสองภาค เล่มที่ 16 ของหนูแก้ว นครจันทร์ ในตอนที่เดินทางไปพบต้นทุเรียนที่มีเฉพาะในพื้นที่แถบเชิงเขา ซึ่งคนที่อยู่ในชุมชนปากตะวันตกของทะเลสาบมีโอกาสดีกินน้อยมาก ในคำประพันธ์ที่ยกมานี้ นอกจากจะเป็นการกล่าวถึงผลผลิตของชุมชนเชิงเขาแล้วยังแฝงไว้ด้วยการล้อเลียนคนฝั่งตะวันออกที่ไม่รู้จักทุเรียนไว้ว่า

เห็นทุเรียนหนามหนาติดคาบ	ส่งกลิ่นกลบหอมหวานวนนาสา
น่มขึ้นไปปลิดผลทิ้งลงมา	ทวดถลากล้ายังวังเข้ารับ
ทุเรียนวักตกลงตรงหน้าทวด	ทวดเจ็บปวดหน้าสั่นดินหับๆ
หนามตำหน้าตาปิดเหมือนติดกับ	เลือดซาบซิบย้อยไหลร้องไห้โฮ

(หนูแก้ว นครจันทร์ : แก้วสองภาค)

ในเรื่องสายเลือดทรยศของพร้อม วรรณบวร ก็สะท้อนไว้ในทำนองเดียวกันว่า

สุจินดาซึ่งเป็นศิษย์ของฤาษีได้เข้าป่าเก็บผลไม้มาถวายพระอาจารย์ ดังคำประพันธ์ว่า

สุจินตฺตสาข ภิปรายพร่องจา หลานหนอขอลา เข้าป่าชมไพร เก็บผล
ผลา แดบป่าลูกไม้ มีขุอยู่ใกล้ ตามสายคงใหญ่ มะม่วงมะปราง มะเฟือง
มะไฟ ลำไยละมุด ทั้งลูกพุทรา... ผลไม้เคลื่อนกลาด ลางสาดมั่งคุด ร่วงหล่น
ไม่หยุด ลูกเล็กลูกใหญ่

(พร้อม วรรณบวร : สายเลือดทรยศ)

บทชมไม้ของยักษ์กาละวิน พี่เลี้ยงของพระแสงสุทินรินทร์วงศ์ ในเรื่องกลั่นกรอบ
แก้ว กล่าวถึงพันธุ์ไม้ชนิดต่าง ๆ ซึ่งมีทั้งที่เป็นไม้ผลและไม้ยืนต้นอื่น ๆ ว่า

โน้นไม้กอไม้คำสาชำแสะ	กิ่งกางเบะใบเรียวสีเขียวขำ
แต้วคอโคเนียงนกลดคดคำ	กุ่มกำชำนกสามาเกาะกิ่ง
สร้อยสนสักเสียดสีหยาหงษ์	ยางยอดคงผลแกแลขงชิง
เล้าเปรี้ยวคู่หูกวางมะปรางปริง	ลิงลมลิงปลิดผลหล่นร่วงลง
ทั้งทวยทอนหงอนไก่ไฟพุดโพ	การเกดโกม่วงมุดสุดสูงส่ง
มะม่วงมันเคียนทรายไม้คำคง	แก้วกุลกกกิ่งค้อมดอกหอมดี
โน้นไม้หมีมีผลหล่นแห้งเหี่ยว	นกหางเรียวบินฉาบคาบลูกหมี
น่านกฮังจับปลายไม้ันนทรีย์	ไม้หันมืออัดจะกะกิดอุง
	(เสื่อ ชำนาญภักดี : กลั่นกรอบแก้ว)

ภาพสะท้อนเหล่านี้ แม้จะเป็นไปตามเนื้อเรื่องของตัววรรณกรรมที่ตัวละครมี
บทบาทในการไปหามาเพื่อบริโภค ในขณะที่ในยุคนี้มีการทำสวนทำไร่เพื่อให้มีผลผลิต
เหล่านี้เพียงพอสำหรับการเลี้ยงชีพ แต่จากคำบอกเล่าของผู้คนในชุมชนเชิงเขา ก็พบว่า
การเข้าป่าเพื่อเก็บผลผลิตประเภทไม้ผลต่างๆ จากป่ายังคงมีอยู่ ดังที่เชียว อักษรเนียม¹ (อายุ
91 ปี). เล่าว่า เมื่อประมาณ 60 กว่าปีมาแล้ว ภรรยาสำคัญของพวกเขาในช่วงหน้าแล้งก็คือ
การเก็บหาของป่าอย่างพวกสะตอ ที่จะให้ผลผลิตในช่วงเดือนเก้า และผลไม้ต่างๆ ทั้งทุเรียน
ลางสาด มั่งคุด ที่ให้ผลในระหว่างเดือนเก้าจนถึงเดือนสิบ

¹เชียว อักษรเนียม เป็นผู้ให้สัมภาษณ์. วินัย สุกใส เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่บ้านเลขที่
127 หมู่ที่ 1 ตำบลคลองทรายขาว อำเภอกงหรา จังหวัดพัทลุง เมื่อวันที่ 6 กุมภาพันธ์ 2545.

นอกจากผลไม้ชนิดต่างๆ แล้ว ยังปรากฏภาพสะท้อนที่มีการพรรณนาถึงสัตว์
ชนิดต่างๆ ระหว่างการเดินทางของตัวละคร โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือ ยักษ์ ที่ต้องจับสัตว์กินเป็น
อาหาร ผู้ประพันธ์มักเอ่ยชื่อสัตว์ทั้งที่เป็นสัตว์ป่า และที่น่าจะเป็นสัตว์เลี้ยงป่กัน โดยมี
ฉากเป็น เช่นในตอนที่น่างยักษ์ นินตะรัตน์ (บางตอนใช้ นิลรัตน์) ออกจากถ้ำเดินทางเพื่อหา
คู่ครอง ว่า

ฝ่ายนางมารนินตะรัตน์จิตหวัดหวัง
เคยไล่จับสิงห์โตโคกฤษ

คิดจะซังเข้าไปในไพรสิงขร
แพะสุกรมฤๅที่เคยกิน

.....

สัตว์เสือสีห์หมีหมูอยู่ที่ทาง
กระด่ายโคโคช้างช้างแวนเนิน

วุ่นวังวางซอนชอกตรอกเขาเงิน
คุนคั้นเดินพักหนึ่งมาประสบพานพบแพะ
(เสือ ชำนาญภักดี : กลิ่นกรอบแก้ว)

ในตอนทีพิพสนธิ์ได้เล่าให้โอรสธิดาฟังว่า "เทพทั้งเก้าคือพ่อได้ขอมมา ค่อเจ้า
ฟ้าพระสยามภูวณ" เพื่อปราบพาลพิภพมารและยักษ์เขโลพิษ จึงให้ "ทำทางลัดตัดดงพง
กันดาร" เพื่อยกทัพไปปราบยักษ์ทั้งสอง กวีได้พรรณนาการทำถนนของไพร่พลและการ
เดินทัพ เป็นผลให้สัตว์ป่าชนิดต่าง ๆ ตื่นตกใจและหลบหนีไปว่า

ห้าทัพพลโยธาห้าหมื่นแสน
สัตว์เสือสิงห์จิงโจ้โคควายควาน
ตุตตุตงจงกว้างค่างคูดึง
ตื่นตกใจไปทั้งพงแค้นดงคอน
ช้างซิงกันคั้นป่าหาห้วยหาร
พวกพลไพร่ไล่กวางกลางดง
แล้วชวนกันแล่กวางต่างดีใจ
บางพวกล้อมโคป่าแรดพาควาย
ไม้โพรงตรงกับถนนหนทางจร
พวกเหี้ยตกใจยิ่งวิ่งหางโดง

เหือนทั่วเขตโชดเนินเนินไพรสาณท์
เหมหงษ์ห่านหมูหมีหนีชอกซอน
พาพวกวิ่งเล่นกระโดดข้ามโขดขอน
แรดพาจรชอกชุ่มตามพุ่มพง
ลิงลมผ่านโผนกว้างปลายหางหง
ถูกล้มลงได้ที่ร่มติตาย
หาบหามไปเสร็จสมอารมณ์หมาย
พวกเงาะไล่ตะกวดขาววิ่งเข้าโพรง
พวกยักษ์ถอนซัดขว้างดังผางโผ
เงาะเฉียงโพรงไม้มองเห็นฟองมี
(เสือ ชำนาญภักดี : กลิ่นกรอบแก้ว)

แม้ว่าบทพรรณานี้จะกล่าวในลักษณะที่เกินจริงที่มุ่งแสดงให้เห็นถึงไพร่พล

จำนวนมากที่ทำถนนและเดินทัพผ่านจนทำให้สัตว์ป่าทั้งหลายตื่นตกใจวิ่งหลบหนีเอาตัวรอด จึงกล่าวถึงทั้งสัตว์ป่าที่น่าจะมีอยู่จริงและสัตว์ป่าที่ผู้ประพันธ์เสริมเข้าไป แต่ภาพที่สะท้อนนี้ก็น่าที่จะชี้ให้เห็นได้ว่าในบริเวณชุมชนเชิงเขาในช่วงทศวรรษ 2470 เป็นต้นมานั้น ยังคงมีสัตว์ป่าอาศัยอยู่มากมาย ดังที่ถัด พรหมมานพ¹ กล่าวถึงสัตว์ป่าประเภทต่างๆ ไว้ว่า สำหรับช้างนั้นได้มีจับมาเลี้ยงบ้าง ส่วนช้างป่ามีน้อย ... นกชนิดต่างๆ ตามป่ามีมาก นอกจากนี้ยังมีสัตว์ป่า เช่น เสือ, หมี, แรด, สมเสร็จ กวางและวัวกระทิง ซึ่งส่วนมากอยู่ตามป่าบริเวณภูเขาทางทิศตะวันตก สอดคล้องกับที่ถัด พรหมมานพ และ เทพ บุญประสาธ² กล่าวไว้เมื่อประมาณปี พ.ศ.2500 สรุปความได้ว่าบริเวณเชิงเขามีสัตว์ป่าได้แก่ ช้าง แรด เสือ หมี กวาง หมูป่า ไก่ป่า ลิง ค่าง และนกต่างๆ สัตว์ป่าเหล่านี้เป็นผลผลิตที่สำคัญของชุมชนเชิงเขามาตั้งแต่สมัยอยุธยา โดยประชาชนแถบเชิงเขาหรือจากทุ่งราบจะล่าสัตว์เหล่านี้เพื่อเอาเงา เขา หรือหนังไปขาย ซึ่งการหาของป่าประเภทนี้ยังคงมีอยู่กระทั่งปัจจุบัน เพียงแต่ปริมาณลดลง เพราะของการหาป่าบางอย่างเป็นการกระทำที่ผิดกฎหมาย

2.2 การเพาะปลูก

การเพาะปลูกที่เป็นกิจกรรมการผลิตที่สำคัญของชุมชนในแถบเชิงเขา คือ การทำสวนและทำไร่ ภาพสะท้อนเกี่ยวกับการทำสวนและทำไร่ที่ปรากฏในวรรณกรรมมีให้เห็นอยู่บ้าง ดังเช่นใน ตอนที่หนูแก้ว นครจันทร์ได้พรรณนาสภาพบ้านพะนมในเรื่องแก้วสองภาค ก็ได้ให้ภาพของหมู่บ้าน การประกอบอาชีพของชาวบ้าน ตลอดจนการปกครองหมู่บ้าน ไว้ว่า

จะกล่าวถึงบ้านพะนมนิคมใหญ่	เป็นชาติไทยบ้านป่าชะนาหลาย
อันอุดมสมยิ่งทั้งหญิงชาย	อยู่เรียงรายเคหาห้าร้อยครัว
ทำสวนเรือกเผือกมันปลูกพันธุ์ผล	ประพุดิตนสุจริตกิจการทั่ว
ปลูกสาธิตทำไร่เลี้ยงควายวัว	เป็นสุขทั่วด้วยหลักสามัคคี
ผู้หัวหน้าตาองค์ดำรงยศ	อันปรากฏทั่วไปอยู่ในที่

¹ถัด พรหมมานพ. "ภูมิศาสตร์จังหวัดพัทลุง," ใน พัทลุงรำลึก ที่ระลึกงานปีใหม่ จังหวัดพัทลุง พ.ศ.2479, 2478. หน้า 193-213.

²ถัด พรหมมานพ และ เทพ บุญประสาธ. "จังหวัดพัทลุง ภูมิศาสตร์," ใน จังหวัดพัทลุง งานฉลอง 25 พุทธศตวรรษ. 2500. หน้า 6.

ปกครองตามความสัตย์สุจริต	ทุกคนมีความกลัวไปทั่วกัน
ถ้าใครทำผิดคิดนอกกฎ	ไม่ละลดโทษมาถึงอาสัญ
ใครขัดสนจนยากลำบากครัน	ก็ช่วยกันบำรุงให้รุ่งเรือง
	(หนูแก้ว นครจันทร์ : แก้วสองภาค)

แม้จะดูเหมือนกับว่า ชุมชนชาวนาที่เสือ ชำนาญภักดี กล่าวถึงไว้จะเป็นชุมชนขนาดใหญ่ ประกอบด้วยครัวเรือน “อยู่เรียงรายเคหาห้าร้อยครัว” ซึ่งขัดแย้งกับลักษณะของชุมชนในแถบเชิงเขาที่มักเป็นชุมชนขนาดเล็กอยู่รวมกันไม่กี่ครัวเรือน แต่ภาพที่สะท้อนดังกล่าวก็น่าจะแสดงให้เห็นภาพของความจริงที่เกี่ยวกับการผลิตของชุมชนชาวสวนชาวไร่ได้ชัดเจนพอสมควร

นอกจากนั้นในตอนที่มีการทำถนนเพื่อเดินทัพไปปราบยักษ์ในตอนหนึ่งของเรื่อง กลิ่นกรอบแก้ว เสือ ชำนาญภักดี ก็อดที่จะกล่าวถึงการเพาะปลูกไม่ได้ จึงพรรณนาให้ “วิสุกรรม” หรือ พระวิษณุกรรมที่พระอินทร์บัญชาให้ลงมาช่วยสร้างถนนปลูกกล้วยริมถนนด้วย ดังคำประพันธ์ว่า

วิสุกรรมทำจบครบครันด้วย	ปลูกทั้งกล้วยเบญจพันธุ์นั้นไว้หว่าง
พันธุ์กล้วยทองกล้วยเข็บกล้วยเล็บนาง	กล้วยเปลือกบางกล้วยสำน้ำว่ากัน
ทั้งกล้วยเขียวกล้วยไลลูกใหญ่ยาว	กล้วยนมสาวกล้วยตากมาหลายหลั่น
มีผลสุกทุกกอพอกินกัน	ปลูกหว่างพันธุ์ไม้ใหญ่ไปเรียงราย
	(เสือ ชำนาญภักดี : กลิ่นกรอบแก้ว)

จากคำประพันธ์ข้างต้น กล่าวถึงเฉพาะการทำสวนกล้วยที่ได้ระบุกล้วยชนิดต่างๆ เอาไว้ ซึ่งกล้วยเหล่านี้ล้วนเป็นพันธุ์ที่ปลูกกันโดยทั่วไปในแถบกลุ่มทะเลสาบสงขลา

วรรณกรรมที่สะท้อนภาพชุมชนทำสวนทำไร่ที่ชัดเจนอีกเรื่องหนึ่งก็คือ เรื่อง ขุนแก้ว หรือ แหมะเว-เมืองสิด เป็นวรรณกรรมประจำถิ่นของชุมชนที่อยู่ในเขตเชิงเขาโดยตรง ผู้ประพันธ์เป็นชาวดำบลชะรัด เนื้อเรื่องนี้เชื่อกันว่าเป็นเรื่องจริงที่เกิดขึ้นที่ชะรัดเมื่อราวสมัย รัตนโกสินทร์ตอนต้น ดังนั้นวรรณกรรมเรื่องนี้จึงให้ภาพสะท้อนชุมชนทำสวนทำไร่ในเขตพื้นที่เชิงเขาในเขตกงหรา ชะรัด ได้เป็นอย่างดี ดังในตอนที่แหมะเว บุตรสาวของเอกาเต็ม กำนันตำบลชะรัด ออกไปไ้ว่า

พออย่างเท้าเข้าไปถึงในไร่	ให้พริ้นกายเสียงสยองพองเงา
---------------------------	----------------------------

ปลูกอ้อยถั่วงาสาระพัน

ปลูกหัวมันผลไม้ได้เก็บกิน

(เสื่อ ชำนาญภักดี : กำเนิดมนุษย์และแม่โพสพ)

นอกจากนี้ยังมีการกล่าวถึงการทำสวนดังที่สะท้อนไว้ในเรื่องเมืองลิด-แหมะเว ในตอนที่กล่าวถึงการเดินทางของนายไข่ดำ นายไข่แดง จากบ้านของหลวงเพ็ชรหลวงราม เพื่อแจ้งข่าวการจับตัวเมืองลิดต่อเกอกาเล็ม ว่าได้เดินทางผ่านสวน 2 แห่งด้วยกัน คือ “สวนหลวง” และ “สวนฮ้ายแรต” ผู้แต่งได้กล่าวถึงผลไม้ในสวนเหล่านี้ว่า

รีบผายผันทันด่วนถึงสวนหลวง	ผลมะม่วงมะมุดมั่งคุดไสว
ทั้งกลางสาตสุกเหลืองมะเฟืองไฟ	รีบเข้าไปตักพายได้มั่งคุด
แล้วไข่ดำคลำตบขึ้นบนกิ่ง	ไม่อยู่นิ่งปลิดกินหวานสิ้นสุด
น้องไข่แดงขึ้นมาอย่าอยู่หยุด	กินมั่งคุดพอสบายหายหิวแรง
ไข่แดงว่าเข้าไปขึ้นต้นโน้น	รีบปีนโคนต้นพะวาหายหน้าแห่ง
ด้วยเห็นผลชุมชุกสุกเปลือกแดง	รีบจัดแจงปอกใส่ถาดไม้ทัน
พออิมตื้ออ้อถึงดิ่งในพุง	น้ำลายพุ่งเป็นไขใจสันๆ
ครอกแตรกอกคลิ่นเหียนอาเจียนพลัน	คอคันๆ รากฉาออกมาไว

(นายจิ และสะมะแอ วงศ์สะอาด : เมืองลิด แหมะเว)

จากบทประพันธ์ที่ยกมา มีการกล่าวถึงผลไม้ประเภทต่างๆ ใน “สวนหลวง” ได้แก่ มะม่วง มะมุด มั่งคุด และกลางสาต คำว่า “สวนหลวง” ในที่นี้น่าจะมีลักษณะเดียวกัน หรือเป็นสวนประเภทเดียวกันกับ “สวนรวม” ที่มีผู้บุกเบิกที่ดินเข้าไปปลูกผลไม้ร่วมกัน โดยอาจจะเป็นคนในตระกูลเดียวกันหรือคนที่ไปจากท้องถิ่นเดียวกัน เมื่อสร้างสวนรวมไว้แล้วก็จะมีการสร้าง “ขนา” หรือกระท่อม ไว้สำหรับพักค้างคืนเมื่อเดินทางไปดูแลหรือเก็บเกี่ยวผลประโยชน์จากสวน เมื่อ “ขนา” มีจำนวนมากขึ้นตามจำนวนคนที่เข้าอยู่และทำกินร่วมกันใน “สวนรวม” จึงค่อยๆ กลายเป็นหมู่บ้านและเป็นชุมชนขึ้น

สวนรวมเป็นลักษณะการผลิตที่น่าจะเกิดจากคนในเขตที่ราบเข้าไปบุกเบิกที่ทำกินใหม่ในเขตเชิงเขาและควน ดังที่ล้อม เพ็งแก้ว ได้กล่าวไว้ว่า

แต่ก่อนชาวบ้านต่อต้านราชการ เช่น ต่อต้านกฎหมายโจรสลัดเส้น ห้าเส้น โดยการปลูกบ้านให้ห่างเกินกฎหมายกำหนด ในท้องที่ห่างไกลจึงไม่ค่อยมีชาวบ้านอาศัยอยู่เป็นกลุ่มก้อน ... การประกอบอาชีพก็มักทำแต่น้อย จะได้ไม่ต้องเสีย

ภาษีและไม่ต้องถูกเกณฑ์รับเป็นของหลวง เช่น ทำนาแต่พอกิน และมักแอบไปทำสวนรวมไว้ในป่าเขา ปลุกสะตอ มังคุด ลางสาด ทุเรียน ฯลฯ ทั้งไว้อย่างนั้นถึงปีก็ไปปลุกทับเก็บเกี่ยวผลเอาแต่พอกิน เช่น ไปเก็บสะตอ คองใส่กระบอกไม้ไผ่ เก็บทุเรียนเคี้ยว ฯลฯ เป็นต้น สวนรวมมักจะมีอาณาเขตกว้าง และมีเจ้าของเป็นญาติ ๆ สืบกันมา ตอนที่ทางราชการกำหนดให้มีหนังสือ หลักฐานการครอบครองที่ดินมีการประกาศให้ญาติฝ่ายต่าง ๆ ขึ้นไปแบ่งเอาตามส่วน เรื่องสวนรวมนี้ มักใช้เป็นที่หลบหนีช่องสุ่มของชาวบ้านที่หนีคดี สามารถเก็บเกี่ยวพืชผลอยู่อาศัยได้นาน ๆ และสวนพวกนี้จะไม่มีการรับผิดชอบเสียภาษีบำรุงท้องที่'

การแอบขึ้นไปทำ "สวนรวม" ของคนจากเขตทุ่งราบจึงน่าจะเป็นพัฒนาการของระบบการผลิตในเขตชุมชนเชิงเขาที่เป็นการเพิ่มผลผลิตให้เพียงพอต่อการเลี้ยงชีพเพิ่มจากการหาของป่า แต่ด้วยเหตุที่การสร้างสวนรวมเกิดจากความพยายามที่จะหลบเลี่ยงการเสียภาษีให้แก่รัฐ ระบบการผลิตจึงยังคงเป็นแบบยังชีพที่ผลิตเพียงพอใช้ในครอบครัวในหมู่เครือญาติ และอาจเหลือไว้สำหรับแลกเปลี่ยนกับชุมชนอื่น ๆ บ้าง

จะอย่างไรก็ตาม ลักษณะการผลิตแบบการทำสวนทำไร่นี้นับตั้งแต่ทศวรรษ 2470 เป็นต้นมาน่าที่จะขยายตัวมากแล้ว

2.3 การเลี้ยงสัตว์

สัตว์เลี้ยงที่สำคัญของชุมชนทำสวนทำไร่ก็คงไม่แตกต่างไปจากชุมชนทำนามากนัก ดังการกล่าวถึงการเลี้ยงวัวเลี้ยงควายในตอนที่กำลังถึง "บ้านพะนม" ในเรื่อง แก้วสองภาค ว่า

จะกล่าวถึงบ้านพะนมนิคมใหญ่	เป็นชาติไทยบ้านป่าชะนาหลาย
อันอุดมสมบูรณ์ทั้งหญิงชาย	อยู่เรียงรายเคหาห้ำร้อยครัว
ทำสวนเรือกเผือกมันปลูกพันธุ์ผล	ประพุดดินสุจริตกิจการทั่ว

'ล้อม เพ็งแก้ว. "เรื่องเก่า ๆ ไม่เล่า มันลืม." ใน เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการครั้งที่ 2 เรื่อง พัทลุงศึกษา : พัฒนาการทางสังคมและวัฒนธรรมบริเวณกลุ่มทะเลสาบสงขลา. 2536. หน้า 6.

ปลูกสาธิตทำไร่เลี้ยงควายวัว

เป็นสุขทั่วด้วยหลักสามัคคี

(หนูแก้ว นครจันทร์ : แก้วสองภาค)

หมู่บ้านในจินตนาการของผู้ประพันธ์ดังกล่าว แม้ความโดยรวมจะบ่งบอกว่าน่าจะเป็นชุมชนทำสวนทำไร่ ในขณะที่วัวและควายเป็นสัตว์เลี้ยงเพื่อใช้งานของชุมชนทำนา ในขณะที่การทำสวนทำไร่นั้นไม่มีความจำเป็นต้องใช้แรงงานวัวหรือควาย จะอย่างไรก็ตาม ในสภาพความเป็นจริงพบว่า ระหว่างชุมชนทำนากับชุมชนทำสวนทำไร่ ก็ใช้ว่าจะแยกกัน โดยเด็ดขาด เช่น ชุมชนในเขตเขาควนในอำเภอควนขนุนประมาณก่อนทศวรรษ 2500 จะมีทั้งคนที่ทำนา ทำสวน และทำไร่อยู่ในชุมชนเดียวกัน ดังที่ดุก หลินมา¹ อดีตผู้ใหญ่บ้านคอนทราย ได้เล่าถึงสภาพพื้นที่และการประกอบอาชีพของชุมชนที่ตั้งอยู่ในบริเวณอำเภอป่าพะยอม บางส่วนของอำเภอควนขนุน อำเภอศรีบรรพต อำเภอศรีนครินทร์ และบางส่วนของอำเภอเมืองพัทลุง จังหวัดพัทลุง ในปัจจุบัน ว่าเป็นพื้นที่ทุ่งราบสลับพื้นที่ป่าเป็นแนวยาวจากทิศตะวันตกสู่ทิศตะวันออก ชาวบ้านจะตั้งบ้านเรือนอยู่บริเวณชายป่า ประกอบอาชีพทั้งทำนา ทำสวน และทำไร่ แต่จะทำเพียงแค่ออกกินพอใช้ในครอบครัวหรืออาจจะเหลือไว้ขายบ้างเพื่อเก็บเงินไว้ซื้อกะปิ เกลือ และของใช้จำเป็นอื่นๆ แต่การตั้งบ้านเรือนก็มักจะตั้งอยู่ห่างๆ กัน มีที่เป็นชุมชนใหญ่ๆ เพียงไม่กี่แห่งเท่านั้น

นอกจากนี้ จากการสอบถามชีวิตประวัติของผู้ประพันธ์ เจริญ ถาวรประสิทธิ์² เล่าว่าในขณะที่หนูแก้ว นครจันทร์บวชอยู่นั้นเคยไปจำพรรษาอยู่ที่วัดแม่ขรีประชาราม จังหวัดพัทลุง หลายพรรษา จึงเชื่อได้ว่า หนูแก้ว นครจันทร์ น่าจะรู้จักชุมชนเชิงเขาที่ปลักปอมหรือตะโหมคคี ชุมชนเชิงเขาเหล่านี้จะมีการประกอบอาชีพทั้งทำนา ทำสวน และทำไร่ แบบเดียวกับชุมชนที่ควนขนุนดังกล่าวข้างต้น ดังนั้นการกล่าวถึงการเลี้ยงวัวเลี้ยงควายจึงเป็นการเลี้ยงเพื่อให้แรงงานสัตว์ในการทำนา ไม่ใช่เพื่อการทำสวนหรือการทำไร่ไม่

2.4 หัตถกรรม

¹ดุก หลินมา เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, วินัย สุกใส เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่วัดโคกน้ำหัก ตำบลโดนดด้วน อำเภอควนขนุน จังหวัดพัทลุง เมื่อวันที่ 20 ตุลาคม พ.ศ.2545.

²เจริญ ถาวรประสิทธิ์ เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, วินัย สุกใส เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่บ้านเลขที่ 33/1 หมู่ที่ 3 ตำบลท่าบอน อำเภอร่อนนุช จังหวัดสงขลา เมื่อวันที่ 10 ธันวาคม พ.ศ. 2545.

ในเรื่อง “เมืองลิด แหะเว” กล่าวถึงงานหัตถกรรมของชุมชนทำสวนทำไร่ ดังที่มีการกล่าวไว้ในตอนที่หมวดบุหร่งไปซื้อขอแหะเวให้ลูกชาย เกอกาเล็มกล่าวถึงแหะเวว่าเป็นผู้ที่ไม่มีความรู้เกี่ยวกับงานบ้าน โดยเฉพาะในเรื่องการทอผ้า ดังคำประพันธ์ว่า

หันไปข้างทอหูกและกรอด้าย	ใจมันไม่ข้องเกี่ยวเทียวโงงเงง
ทั้งถือดันคือตามน้ำใจเอง	ไม่กลัวสอนสั่งไม่ฟังใคร

(นายจิ และสะมะแอ วงศ์สะอาด : เมืองลิด แหะเว)

นอกจากนั้นในตอนเมืองลิดเดินทางตามหาแหะเว พบกับนายหวัง ผู้ประพันธ์ได้กล่าวถึงการทำงานของนายหวังในตอนนั้นว่า

จะกล่าวถึงนายหวังนั่งเหลาหาว	เห็นผู้ชายเดินหนคนแปลกหน้า
ถามว่าคุณเป็นใครไปไหนมา	ถามว่าคุณเป็นใครไปไหนมา

(นายจิ และสะมะแอ วงศ์สะอาด : เมืองลิด แหะเว)

กล่าวโดยสรุป ลักษณะการผลิตและผลผลิตของชุมชนทำสวนทำไร่ยังคงมีลักษณะของการผลิตแบบยังชีพเหมือนกับชุมชนทำนา แต่ค่อนข้างล่าช้ากว่าชุมชนชาวนา ไม่ปรากฏภาพสะท้อนที่เกี่ยวกับการผลิตเพื่อการค้า หรือการนำเอาผลผลิตที่เหลือจากการบริโภคไปขายแต่อย่างใด การทำสวนยาง แม้ว่าจะมีหลักฐานว่าได้เริ่มทำสวนยางในเขตพื้นที่เชิงเขามาตั้งแต่ปลายทศวรรษ ๒๔๕๐ แต่ไม่ปรากฏว่ามีการกล่าวถึงในงานวรรณกรรมแม้แต่บ่อย จึงเป็นไปได้ที่ชาวบ้านทั่วไปจะยังไม่ให้ความสำคัญ ทั้งนี้เพราะการทำสวนยางส่วนใหญ่แล้วจะมีคนจีนเป็นเจ้าของ และมีมากในบริเวณชุมชนเชิงเขาอำเภอสะเดา จังหวัดสงขลา ซึ่งผู้วิจัยยังไม่พบผลงานวรรณกรรมที่สามารถยืนยันได้ว่าเป็นผลงานประพันธ์ของคนในชุมชนเหล่านี้

3. ลักษณะการผลิตและผลผลิตของชุมชนประมง

ชาวประมงกลุ่มทะเลสาบสงขลาส่วนใหญ่จะเป็นมุสลิม ซึ่งอพยพเร่ร่อนโดยทางเรือมาจากทะเลทางตอนใต้ ครั้งแรก ๆ ก็อาจจะเข้ามาตั้งเพิงพัก ตามเกาะแก่งหรือตามริมฝั่งน้ำเพื่อจับปลาตามช่วงฤดูกาล นาน ๆ เข้าก็เริ่มปลูกสร้างที่อยู่อาศัยที่มั่นคงขึ้น ชุมชนแรกๆ จะอยู่ที่หัวเขาแดง ซึ่งมีหลักฐานว่าเกิดขึ้นเมื่อประมาณกลางพุทธศตวรรษที่ 22 ต่อมาเมื่อมีผู้อพยพเร่ร่อนมาเพิ่มเติมสมทบก็เริ่มขยายขยายไปยังบริเวณต่างๆ รอบๆ ทะเลสาบ ทำให้มีชุม

ชนประมงที่สำคัญๆ เกิดขึ้นหลายแห่ง เช่น ชุมชนอุซูด ชุมชนบ้านควน ชุมชนท่าเสา ชุมชนบ้านใหม่-บ้านหัวเขา ชุมชนเกาะหมาก-ปากพะยูน เป็นต้น ส่วนชุมชนประมงที่เป็นไทยพุทธก็มีบ้าง เช่น ชุมชนที่ลำปำ พัทลุง ชุมชนทะเลน้อย เป็นต้น

อาจจะเป็นเพราะนักประพันธ์ลุ่มทะเลสาบสงขลาส่วนใหญ่อยู่ในกลุ่มชุมชนชาวนา ที่อาจทำการประมงเพียงการหาสัตว์น้ำจืดตามแม่น้ำลำคลองเพื่อบริโภคในครัวเรือนเท่านั้น ในขณะที่เดียวกัน ชุมชนมุสลิมที่ทำประมงส่วนใหญ่ก็ไม่ให้ความสำคัญกับการศึกษา ด้วยทัศนคติที่ว่า ออกเรือจับปลาเพียงคืนเดียวก็มีรายได้มากกว่าเงินเดือนคนไทยพุทธที่รับราชการเสียอีก ผู้วิจัยจึงไม่พบงานวรรณกรรมที่เป็นผลงานของนักประพันธ์ในชุมชนประมงที่เป็นมุสลิม ในขณะที่เดียวกัน นักประพันธ์ที่มีผลงานแพร่หลายส่วนใหญ่หรือเกือบทั้งหมดเป็นมีพื้นฐานจากชุมชนชาวนา ภาพสะท้อนเศรษฐกิจสังคมที่ปรากฏในวรรณกรรมส่วนใหญ่จึงเป็นชุมชนชาวนาและชุมชนทำสวนทำไร่ ที่ส่วนใหญ่ก็คือชาวนาจากทุ่งราบเข้าไปบุกเบิกที่ทำกินใหม่นั้นเอง

4. ลักษณะเศรษฐกิจของชุมชนเมือง

ชุมชนเมืองโดยทั่วไปแล้วจะเป็นชุมชนที่ตั้งอยู่ในเขตทุ่งราบและที่ราบชายฝั่ง ชุมชนยุคแรกๆ จะเกิดขึ้นบริเวณริมทะเลสาบเป็นส่วน ชุมชนเมืองที่สำคัญในทศวรรษ 2470 เป็นต้นมา ได้แก่ ชุมชนเมืองสงขลา ชุมชนเมืองหาดใหญ่ ชุมชนเมืองพัทลุง ตลอดจนชุมชนเมืองขนาดเล็กที่ชะอวด แลคมโดนด ปากคลอง เขาชัยสน บางแก้ว หาดเตา ควนเนียง บางกล่ำ เป็นต้น

แม้ชุมชนเมืองจะมีได้เป็นชุมชนการผลิตโดยตรง แต่บทบาทของชุมชนเมืองก็มีความเกี่ยวข้องกับชุมชนที่ทำการผลิต ทั้งนี้เพราะชุมชนเมืองหลาย ๆ แห่ง เป็นชุมชนที่เกิดจากการขยายตัวของแหล่งแลกเปลี่ยนผลผลิตระหว่างชุมชนนั่นเอง อย่างเช่น เมืองหาดใหญ่ที่เดิมก็คือแหล่งแลกเปลี่ยนผลผลิตระหว่างชุมชนเชิงเขาที่อยู่บนลำคลองสายสำคัญที่มีต้นกำเนิดจากเทือกเขาบรรทัดและเทือกเขาชันกาลาศิริไหลกับชุมชนที่ราบลุ่มทะเลสาบสงขลาเมื่อมีทางรถไฟตัดผ่าน จึงขยายตัวเป็นชุมชนเมืองขนาดใหญ่อย่างรวดเร็ว เป็นต้น

ชุมชนเมืองขนาดเล็กส่วนใหญ่จะเป็นชุมชนที่เป็นสื่อกลางระหว่างชุมชนเมืองใหญ่กับชุมชนหมู่บ้าน ในขณะที่ชุมชนขนาดใหญ่ก็จะเป็นสื่อกลางระหว่างเมืองหลวงหรือต่างประเทศ

พระคลี ธิฎฐบุณฺโญ วัดควนปิยาราม อ.ปากพะยูน จังหวัดพัทลุง ได้กล่าวถึงความเจริญของการคมนาคมสื่อสารที่ทำให้เกิดความสะดวกในการติดต่อไปมาหาสู่หรือค้าขายในปี พ.ศ.2503 ในหนังสือเรื่อง “กตัญญูคำกลอน” ว่า

ทางเหนือใต้ได้มี ร.ฟ.ท.	เล่นติดต่อตามจังหวัดไม่ขาดสน
ส่งสินค้าแจกจ่ายรายตำบล	มีรถยนต์นำพาถึงคาม
บริษัทการบินเดินเวหน	รับส่งคนเร็วพลันมิหันเห
อากาศยานผ่านผืนบินกะเน	ข้ามทะเลมหาสมุทรไม่หยุดย่อน
บรรทุกคนขนสินค้ามาจังหวัด	มนุษย์ผัดหมุนทันไม่ผันผ่อน
จากดอนเมืองมาได้ไม่เคียดร้อน	ลงนครภูเก็ตเสร็จแล้วมา
ถึงสงขลาคล้อยไปสิงคโปร์	นับว่าโช้วตามสมัยใจहरรรหา
เรือกลไฟใหญ่่น้อยลอยคงคา	เข้าเทียบท่าอย่างสบายให้เจริญ
ชายดลิ่งเรือวิ่งเที่ยวส่งคน	ไม่ตกหล่นพากันก็สรรเสริญ
เรือน้อยๆ เข้าคลองไม่ต้องเดิน	เพราะเจริญตามสมัยวิสัยตา

(พระคลี ธิฎฐบุณฺโญ : กตัญญูคำกลอน)

หนูแก้ว นครจันทร์ ยังได้สะท้อนภาพเศรษฐกิจสังคมชุมชนเมืองของสังคมเมืองสงขลาและพัทลุง ในเรื่อง “แก้วสองภาค” ตอนที่สิบตรีท่องเที่ยวเดินทางการเดินทางไปเอว่วนษาที่ท่ามิหรำ เพื่อนำมารักษาแก้วสองภาค ซึ่งผู้ประพันธ์ได้เล่ารายละเอียดของสังคมเมืองที่พบเห็นไว้ค่อนข้างละเอียด โดยสะท้อนให้เห็นถึงการคมนาคมติดต่อสื่อสารระหว่างเมือง และสภาพของสังคมเมืองที่มีความเปลี่ยนแปลงอันเกิดจากสภาพทางเศรษฐกิจที่เป็นระบบทุนอย่างชัดเจน

เริ่มต้นด้วยการที่ท่องเที่ยวถึงการเดินทางจากกรุงเทพฯ มาถึงสงขลาด้วยเครื่องบินซึ่งท่องเที่ยวสามารถโดยสารเครื่องบินได้เพราะ “รัฐบาล” ให้ความช่วยเหลือโดยการออกบัตรอนุญาตให้กับตน

ในที่แรกๆไปถึงกรุงเทพฯ	จะเล่าพอสังเขปตามเหตุผล
ได้ขอบัตรอนุญาตประจำตน	ช่วยรื้อนรณได้ชัดจากรัฐบาล
ไปดอนเมืองโดยสารเครื่องบินจำกัด	ของบริษัทไทยพาณิชย์ว่าขน
	(หนูแก้ว นครจันทร์ : แก้วสองภาค)

เมื่อถึงสงขลา ไม่ทันรถไฟไปพัทลุง จึงนอนค้างคืนที่สงขลา 1 คืน เห่งจึงได้เล่า
สภาพของเมืองสงขลาที่มีความเจริญและมีสิ่งที่ทำให้ความสนุกสนาน คือ “รำวง” ซึ่งแสดงให้เห็นถึงอิทธิพลของวัฒนธรรมจากเมืองหลวงที่เป็นผลมาจากการระบบเศรษฐกิจแบบทุน
นิยมที่ความสนุกสนานหรือความบันเทิงเป็นสินค้าอย่างหนึ่ง ความสนุกสนานกับการรำวง
จึงต้องจ่ายเงินไป “จนเงินหมดกระเป๋า” ดังคำประพันธ์ว่า

สองชั่วโมงถึงสงขลาไม่ช้านาน
คืนนั้นพักสงขลาแสนสนุก
ไปสนามเทศบาลวิกาลนั้น
แต่พอยกมือขวาทำท่าฉาว
มันตกใจนิ้วชี้ที่รำวง
ผู้จัดการท่านโกรธกระโดดถีบ
จะขึ้นอีกเขาห้ามต้องตามคำ
การรำวงประเพณีดีนักหนา
เป็นอาชีพของเขาไม่เมามัว
คิดแต่เรื่องรำวงบรรจงจด
ชายแก่เฒ่าเข้ากาลเบิกบานใจ
พอเป็นยาอายุวัฒนะ
เห่งเห็นว่าชาติไทยใจยังดี
สาวรำวงคือบุปผาราดรีสวัสดิ์
แมลงภู่คือชายอันหมายปอง
อันคณะพร้อมจิตต์ประดิษฐ์ข้อ
ภูแสนชอบการรำเพราะสำราญ
จะขอเงินพระหน่อวรรณาด
ตัดนิ้วชี้โมงโห่งโป้งข้างปลาย
แล้วรีบไปสงขลาหาความสุข
พอหมดเงินหมื่นบาทขาดประจำ

จะโดยสารรถไฟไปไม่ทัน
เพื่อปล่อยทุกข์เฒ่าแก่ชะแรขันธุ์
ไค้แก่นักธรรมงามฆ่าแล้วรำวง
นางสาวๆ ร้องกริดหวีดเสียงส่ง
ไล่ให้ลงภูไม่ลงยังคงรำ
กูจึงรีบตกเวทีศีรษะขมา
ขึ้นคือค้ำกั้วจะถูกถูกตะกั่ว
ชาวสงขลานิยมเที่ยวสมหัว
สนุกทั่วหนุ่มๆ ชุมจิตต์ใจ
จนเงินหมดกระเป๋าเกล้ากันใหญ่
เงินเท่าไรรำวงตรงนารี
เปลื้องทุกข์จะสุขเพิ่มเสริมราษี
รื่นเริงมีทั่วประเทศเขตต์ดินแดน
แจ่มจรัสเขยจันทร์อันสวสแดน
เข้าเคียงแคล้นบุปผามาลาบาน
เพลงละออเขียวปลุกสนุกสนาน
พอถึงบ้านเมืองใหญ่ใจสบาย
สักหมื่นบาทคาดจิตต์ที่คิดหมาย
มันชั่วร้ายนักหนาบ้าระยำ
เพื่อสนุกรำวงตรงงามฆ่า
จึงหยุดรำกลับมารับราชการ
(หนูแก้ว นครจันทร์ : แก้วสองภาค)

รุ่งเช้าเห่งออกจากสงขลาด้วยรถไฟ เพื่อเดินทางไปพัทลุง ในตอนนี้ได้บรรยาย

สภาพการเดินทางด้วยรถไฟซึ่งเป็นเส้นทางคมนาคมที่สำคัญต่อการพัฒนาทางด้านเศรษฐกิจ สังคม และมีผลต่อความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจสังคมกลุ่มทะเลสาบสงขลาอย่างสูง นับ ตั้งแต่ทศวรรษ 2470 เป็นต้นมา หนูแก้ว นครจันทร์ ได้สะท้อนให้เห็นถึงการใช้รถไฟเป็น พาหนะในการขนส่งและการเดินทางของผู้คนที่ “ที่นั่นนั้นไม่มีดีตัวอื่น”

ในคืนนั้นนอนในตลาดใหม่	พอเสียงไก่ขันแซ่แม่ค้าสะกิด
จึงรีบไปสถานีมีมิดมิด	ไฟฟ้าติดอยู่บ้างห่างๆ ดวง
ได้เข้าแถวซื้อตั๋วแสนมัวหมอง	ค่อยเยื้องย่องที่ละหนิคะจิดตะขวง
.....	
พอถึงนายขายตั๋วตัวสันทัด	เงินมันขัดกับกระเป๋าเจ้าชู้ใหญ่
ส่งเงินเข้าไปหนิดไม่คิดอะไร	ตวาดไล่ของหนูเกือบพัง
.....	
ย่ำรุ่งหกนาฬิการะฆังถัน	หวุดสำคัญสัญญาดังสนั่น
กูขึ้นระยันโคไ้ก็เหมือนกัน	ที่นั่นนั้นไม่มีดีตัวอื่น
	(หนูแก้ว นครจันทร์ : แก้วสองภาค)

เมื่อถึงพัทลุง หนูแก้วได้กล่าวถึงความเปลี่ยนแปลงของตัวเมืองที่เปลี่ยนแปลง จาก “เมืองดงป่า” เป็นบ้านเมืองที่เจริญรุ่งเรือง มีร้านค้าและผู้มีฐานะดีในเมืองมากมาย ว่า

ถึงจังหวัดพัทลุงดูทุ่งเพ็ญ	ด้วยเป็นเมืองดงป่าไม่ฝ่าฝืน
สิบปีก่อนรุ่งรังเป็นดังอื่น	เดี๋ยวนี้พื้นผืนแปรแลสบาย
ด้วยวิเศษเทศบาลท่านจัดสร้าง	ให้เหมือนอย่างเมืองสวรรค์ชนพื้นผาย
กูเที่ยวเยี่ยมเพื่อสนิทมิตรร่วมกาย	สุขสบายทั่วหน้าบรรดามี
เขามั่งคั่งตั้งร้านการโฮสถ	จนปรากฏบ้านเรือนเหมือนเศรษฐี
กูย้ายเท่งขัดสนจนเต็มที	เห็นบารมีเพื่อนคั่นกูชื่นใจ
เข้าเยี่ยมเยือนเพื่อนก็รับประทับประหงม	เพื่อชื่นชมมิได้คิดชนิดไหน
เขามิตต์จิตต์กูก็มิตต์ซึ่งใจ	ฝากอาลัยแล้วก็ลาบทจร
ไปมิหრაทำการเอาวาทิพย์	ด้วยเร็วรีบเร่งนักไม่พักผ่อน
ถามเด็กถึงที่อยู่รู้แน่นอน	ไม่หยุดหย่อนถึงที่ค่อยปรินดา
อยู่หลังวัดหมาล้อมจอมปลวกใหญ่	ไม่หญิงใดพันพัวเพราะกลัวหมา
พวกผู้ชายมาบ้างแต่บางครา	ส่วนพวกหมามากมายลายคำแดง

.....

หลังจากได้วานยาแล้ว เห่งก็

....

พอดีทันรถไปได้มาถึง

จึงซื้อตัวชั้นสองแสนกล่องดี

ผู้ขายตัวสุดดีพาทีแกลง

ใช้วาจาอ่อนหวานไม่พาลเคือง

แล้วลาหมามายังสถานี

กุศุดซึ่งปริเปรมเกษมศรี

เงินกฐินเพื่อให้ไม่ฝืดเคือง

รู้จักแจ้งใช้คำไม่ร่ำเรื่อง

อันฟังเฟื่องมารยาทสมชาติไทย

(หนูแก้ว นครจันทร์ : แก้วสองภาค)

แม้ว่าภาพสะท้อนสังคมเมืองจะไม่แสดงให้เห็นถึงผลผลิตและสินค้าไว้ชัดเจนนัก แต่การที่ผู้ประพันธ์พยายามเน้นให้เห็นถึง “ความเจริญ” และการขยายตัวของสังคมเมืองที่เปลี่ยนแปลงไปจากเดิมเป็นอย่างมาก ย่อมชี้ให้เห็นถึงนัยของความเป็นชุมชนที่เป็นแหล่งรวมของผลผลิตจากชุมชนที่อยู่ใกล้กับชุมชนเมือง หรือมีเส้นทางคมนาคมที่ติดต่อกับสังคมเมืองได้อย่างสะดวกและรวดเร็ว ดังจะเห็นได้จากเส้นทางรถไฟที่สะดวกและรวดเร็วกว่าการเดินทางโดยทางเรือในอดีตมาก

ภาพสะท้อนระบบการแลกเปลี่ยนผลผลิต การค้า และการบริโภค

ยศ สันตสมบัติ กล่าวถึงระบบการแลกเปลี่ยนสินค้าและบริการในสังคมวัฒนธรรมต่าง ๆ สรุปความได้ว่า แบ่งได้เป็น 3 ประเภทใหญ่ ๆ คือ ประเภทแรก เป็นการให้สินค้าและบริการเพื่อแลกเปลี่ยนผลประโยชน์ตอบแทน (Reciprocity) ประเภทที่สอง เป็นระบบการกระจายตัวของสินค้าและบริการไปยังสมาชิกของสังคม (Redistribution) และประเภทที่สาม เป็นระบบการแลกเปลี่ยนแบบเงินตราหรือการค้า (Money or Commercial Exchange)

ประเภทแรก ระบบการแลกเปลี่ยนโดยการให้สินค้าและบริการเพื่อแลกเปลี่ยนผลประโยชน์ตอบแทน ระบบนี้เป็นการให้หรือแลกเปลี่ยนสินค้าและบริการโดยไม่มีการใช้เงินตราเป็นสื่อกลาง ระบบการแลกเปลี่ยนประเภทนี้ยังแบ่งออกได้เป็น 3 แบบ คือ แบบแรก เป็นการให้โดยไม่หวังผลตอบแทนโดยตรงและทันที (Generalized Reciprocity) แบบที่สองเป็นการให้หรือแลกเปลี่ยนอย่างสมดุล (Balanced Reciprocity) แบบลบ (Negative Reciprocity) การให้หรือแลกเปลี่ยนแบบลบนั้น เป็นการแลกเปลี่ยนบนพื้นฐานของการใช้กำลังบังคับและการข่มขู่ หรือใช้เล่ห์กลหลอกลวง

ประเภทที่ 2 ระบบการกระจายตัวของสินค้าและบริการไปยังสมาชิกของสังคม ระบบนี้เป็นระบบการแลกเปลี่ยนที่เกิดจากการเก็บรวมหรือสะสมสินค้าชนิดหนึ่งไว้ และจัดการแบ่งปันออกไปยังสมาชิกสังคม เมื่อถึงเวลาจำเป็นหรือในเวลาอันเหมาะสม

ประเภทที่ 3 ระบบการแลกเปลี่ยนแบบ เงินตราหรือการค้า เป็นระบบการแลกเปลี่ยนที่เกิดขึ้นล่าสุด เมื่อเทคโนโลยีการผลิตมีประสิทธิภาพสูงและผลผลิตมีมากกว่าความต้องการ ความหนาแน่นของประชากรเพิ่มขึ้น และเกิดความชำนาญพิเศษนอกเหนือไปจากการผลิตเพื่อยังชีพ เช่น เกิดกลุ่มช่างฝีมือ นักบวช นักรบ ซึ่งไม่ได้ทำการผลิตอาหารโดยตรง แต่ทำการผลิตสินค้าและ/หรือให้บริการอย่างอื่น

เมื่อพิจารณาจากภาพสะท้อนที่ปรากฏอยู่ในวรรณกรรม พบว่าระบบการแลกเปลี่ยนผลผลิต การค้า และการบริโภค จะประสมประสานกันทั้ง 3 แบบ ทั้งนี้อาจเป็นเพราะลักษณะของชุมชนที่มีทั้งชุมชนในระดับหมู่บ้านที่ยังคงลักษณะการแลกเปลี่ยนผลผลิตตามแบบแรกและแบบที่สอง ในขณะเดียวกันสังคมชุมชนเมืองที่พัฒนาการมาอย่างต่อเนื่องก็เป็นระบบการแลกเปลี่ยนแบบเงินตราหรือการค้า ดังตัวอย่างจากเรื่อง ประวัตินางเลียดชาวและตำนานเมืองพัทลุง กล่าวถึงการค้าและการแลกเปลี่ยนผลผลิตของชุมชนลุ่มทะเลสาบว่า

นั่งร้อง เพลงชาลูก	หัวใจผูก รักเจ้าหนอ
ไอ้เฮ แล่ไอ้ฮอ	ไปเกาะขอ สักเดี๋ยวก่อน
ซื้อพลู สองสามก้อน	คอนมาให้ ยายแลกปลา
ยายเพชร ว่าไอ้ฮัง	โม ลักซัง จินสงขลา
ลักค้าย ของยายมา	ลักปลอกพร้าว ของดาบุญ
จนนอน เกิดเจ้านอน	หว่างเมืองคร เราไม่วุ่น

.....

ยากจน คนเสเพล	พาข้าวของ ทองการพอ
เงินทอง ก็มีมาก	ทั้งพลูหมาก น้ำผึ้งห่อ

(หมื่นจบเจริญการ : ประวัตินางเลียดชาวและตำนานเมืองพัทลุง)

จากคำประพันธ์ที่ยกมา แม้ว่าเหตุการณ์ในเรื่องจะอยู่ในสมัยสุโขทัย แต่เรื่องนี้เป็นหมื่นจบเจริญการแต่งไว้เมื่อครั้งเป็นผู้ใหญ่แล้ว มุสิกเจริญ ขณะที่พิมพ์เรื่องนี้เผยแพร่ในปี พ.ศ.2516 ท่านมีอายุ 94 ปี ดังนั้นหนังสือเรื่อง ประวัตินางเลียดชาวและตำนานเมืองพัทลุง คงจะมีอายุไม่ต่ำกว่าทศวรรษ 2480 ภาพสะท้อนที่ปรากฏจึงน่าจะอยู่ในช่วงเวลาดังกล่าว

ซึ่งการเดินทางจากเขาชัยสน(บ้านเดิมของหมื่นจบเจริญการ) ไปเกาะยอก็น่าจะสะดวก เพราะมีเรือโดยสารแล้วในยุคนั้น ดังนั้นชุมชนฝั่งตะวันตกของกลุ่มทะเลสาบจึงสามารถเดินเพื่อการซื้อขายแลกเปลี่ยนผลผลิตกับเกาะยอและสงขลาได้โดยสะดวกพอสมควร การซื้อผลไม้เกาะยอหรือ “ลักซัง” ของจีนที่สงขลา จึงอยู่ในวิถีของการแลกเปลี่ยนระหว่างชุมชนที่เป็นการค้าขาย แต่ในขณะเดียวกัน พืชที่ซื้อมานั้นก็นำมาแลกกับปลา ซึ่งสามารถหาได้ในชุมชน จึงเห็นได้ชัดว่าในช่วงเวลาดังกล่าว ภายในชุมชนก็น่าจะใช้ระบบการแลกเปลี่ยนโดยใช้ของแลกของ มากกว่าที่จะใช้เงินตรา

ในอีกตอนหนึ่งได้สะท้อนให้เห็นถึงการแลกเปลี่ยนเชิงของการค้าว่าน่าจะมีแล้วในชุมชนที่อยู่ริมฝั่งแม่น้ำลำคลองและริมทะเลสาบ ดังที่ได้กล่าวถึงคลองบางแก้ว ว่า

น้ำคลอง ลึกท่วมถ่อ	บ่าแบก ขอนีนรอร่า
คอยถ้ำ พวกนาวิ	ไม่เห็นมี ใครไปมาฯ
ประเดี้ยว หนึ่งนาวา	แล่นเข้ามา ค้าขายของ
ร้องเรียก ว่าหลานอา	ส่งให้ตา ได้ข้ามคลอง

(หมื่นจบเจริญการ : ประวัตินางเลือดขาวและตำนานเมืองพัทลุง)

ในทศวรรษ 2490 เมืองสงขลา ยังคงเป็นเมืองทางการค้าที่สำคัญ ในขณะที่เมืองหาดใหญ่ได้เติบโตจนกลายเป็นศูนย์กลางทางการค้าคู่กับเมืองสงขลา ตลาดการค้าในชุมชนเมืองจึงไม่ได้เป็นเพียงแหล่งรวมสินค้าในชุมชนเพื่อส่งไปขายต่อที่อื่น แต่ยังเป็นแหล่งรวมสินค้าที่ส่งมาจากชุมชนอื่น หรือจากต่างประเทศ เพื่อขายให้กับคนในชุมชนกลุ่มทะเลสาบสงขลา โดยมีพ่อค้าจากชุมชนเมืองที่กระจายอยู่หลายเมืองเป็นคนกลางรับซื้อไปขายให้กับประชาชนในชุมชนต่อไป และดูเหมือนว่าสินค้าเหล่านี้จะเป็นที่นิยมของประชาชนในชุมชนหมู่บ้านอีกด้วย ดังที่ได้สะท้อนให้เห็นในเรื่อง “บทกวีนิพนธ์คำกลอน” ซึ่งพิมพ์ในปี พ.ศ. 2501 ตอนหนึ่งว่า

บอกความลับกับคนพาไลโบราณห้าม	ถูกใครถามสักน้อยก็พลอยโง่
ยอดปราสาทสูงกว่าหลังคาโรง	ผ้ากระโปรงแพงกว่าผ้าพื้นเมือง
อาหารไทยดีกว่าอาหารฝรั่ง	น้ำพริกทั้งปลาแห้งน้ำแกงเห็ดอง
กินนอนอยู่อย่างไทยไม่หมดเปลือง	ดีกว่าเรื่องนิยมงามตามชาติอื่น
การนุ่งห่มอย่างไทยไปดีกว่า	ที่ซื้อผ้าแพงใช้มากหลายผืน
เปลี่ยนชุดนั้นชุดนี้มียังขึ้น	ชุดกลางคืนกลางวันพากันจน

เส้นเกยี่ที่แม่แสร้งให้
ปากคิตีลีทาทำปะปน

ใช้ไม่ได้คัดหมคคเหมือนชน
อยากเป็นคนแข่งดีเทพธิดา
(ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง : บทกวีนิพนธ์คำกลอน)

จากคำประพันธ์นี้แสดงให้เห็นว่า ในขณะที่ชุมชนสามารถที่จะผลิตอาหารและเครื่องใช้ได้เองในชุมชนก็ตาม แต่เมื่อมีสินค้าชนิดเดียวกันจากต่างชุมชนหรือต่างประเทศ ทำให้คนบางส่วนหันไปนิยมซื้อสินค้าเหล่านั้นมาบริโภคหรือใช้กันมากขึ้น ทั้งๆ ที่ราคาของเหล่านั้นแพงกว่าของที่ผลิตได้เองในชุมชน

นอกจากนี้ จากคำประพันธ์ข้างต้นก็จะช่วยให้เราได้อย่างชัดเจนว่า เศรษฐกิจแบบการค้าได้ขยายตัวเข้าสู่ชุมชนแล้ว และคนในชุมชนก็เริ่มหันไปบริโภคสินค้าที่ส่งมาจากต่างชุมชนหรือต่างประเทศมากขึ้น

ในเรื่องกำเนิดมนุษย์และแม่โพสพ เสือ ชำนาญภักดี ได้กล่าวถึงระบบการค้าและการแลกเปลี่ยนในสังคมไว้อย่างชัดเจน แม้ว่าเนื้อเรื่องจะเน้นเรื่องกำเนิดมนุษย์และแม่โพสพโดยทั่วๆ ไป แต่โดยประสบการณ์ของผู้ประพันธ์และสภาพความจริงของสังคมกลุ่มทะเลสาบสงขลา ภาพสะท้อนในเรื่องนี้จึงมีความเป็นไปได้อย่างยิ่ง ดังคำประพันธ์ว่า

พ่อเมืองตั้งโรงค้าที่หน้าบ้าน
ผู้ที่มีเงินดราม่าเปลี่ยนจ่าย
มาแลกขายในที่ตลาดหลวง
บ้างพวกหาบแร่ขายมีหลายทาง
ทั้งแร่เหล็กแร่ดีบุกมีชุกชุม
บ้างพวกหาบหนักแร่แร่ทองแดง
สมัยนี้มีพวกพบบ่อเกลือ
รู้กันกันทุกแห่งแพงมากมาย
หากพูดไปมากมายไม่สิ้นสุด
เป็นสมัยที่เพียรเรียนวิชา
สินในน้ำปล้าหาปลาเอามาขาย
บ้างคิดเจาะคันยางกลางดอนดง
ทำเป็นได้ดัดไฟเอาไปขาย
พวกหนึ่งเที่ยวคันดงลงคันทาง

ชนคิอ่านเอาสิ่งของตั้งกองขาย
ชานาไรเอาข้าวสารเนื้อหวานกวาง
ของทั้งปวงที่จำหน่ายไม่ขัดขวาง
แร่ทองอย่างที่ดีมีค่าแพง
พวกขายหนุมหาบพามากแห่ง
บ้างหาบแดงโมพามาแลกจ่าย
เป็นพวกเหนื่อหาบพาเอามาขาย
คนหาบเกลือขายนี้มีเงินตรา
เรื่องมนุษย์สมัยนั้นขันหนักหนา
แสวงหาทรัพย์ในดินตามถิ่นแดง
มีเงินจ่ายได้สมอารมณ์ประสงค์
เอาใบจงเปลือกเสม็ดเคี้ยวมันยาง
ชนตามได้ยามราตรีอีกก็สว่าง
พบบ่อกว้างลึกจ้งขันน้ำมัน

(เสื่อ ชำนาญภักดี : กำเนิดมนุษย์และไม่โฬสพ)

. จากคำประพันธ์ที่ยกมา ผู้ประพันธ์อาจกล่าวถึงผลผลิตนานาชนิดทั้งที่มีอยู่ในชุมชนและที่ไม่มี ที่น่าสนใจก็คือ ในบรรดาผลผลิตที่มีอยู่ในชุมชนลุ่มทะเลสาบสงขลา ไม่ว่าจะเป็น ข้าวสาร เนื้อสัตว์(ควานและควาง) ปลา เกลือ แร่บางชนิด และน้ำมันยาง เหล่านี้เป็นผลผลิตที่สำคัญทั้งที่ผลิตได้จากชุมชนในเขตพื้นที่ต่าง ๆ และสินค้าจำเป็นที่มาจากชุมชนอื่น ถูกนำมาขายหรือแลกเปลี่ยน อันเป็นการแสดงให้เห็นถึงระบบการแลกเปลี่ยน การค้าและการบริโภคที่ชัดเจนที่สุด ทั้งเป็นการแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนในลุ่มทะเลสาบสงขลาและชุมชนอื่นอีกด้วย

ภาพสะท้อนลักษณะความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจระหว่างชุมชน

ลักษณะความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจระหว่างชุมชนหรืออีกนัยหนึ่งก็คือความสัมพันธ์ทางการผลิต การแลกเปลี่ยน การค้าและการบริโภค อธิคม กรองเกรดเพชร¹ กล่าวถึงความสัมพันธ์ทางการผลิต สรุปความได้ว่า เนื่องจากมนุษย์เป็นสัตว์สังคม การผลิตของมนุษย์จึงมีลักษณะเป็นการผลิตของสังคม ความสัมพันธ์ทางการผลิตจึงหมายถึง ความสัมพันธ์ทางสังคมนะหว่างมนุษย์กับมนุษย์ ซึ่งเกิดขึ้นในกระบวนการทั้งหมดของการผลิต และการถือครองในปัจจัยการผลิตคือเงื่อนไขสำคัญในการกำหนดความสัมพันธ์ทางการผลิตทั้งหมด

นิรนาม² ได้กล่าวถึงความสัมพันธ์ทางการผลิต ไว้ว่าหมายถึง ความสัมพันธ์หรือความเกี่ยวข้องกันของมนุษย์ในกระบวนการผลิต ซึ่งโดยทั่วไปแล้ว ผู้เป็นเจ้าของปัจจัยการผลิต คือผู้ที่สามารถควบคุมทิศทางการผลิตและสภาพของการแบ่งปันผลผลิต ความสัมพันธ์ในการผลิตเกิดจากความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ คือ โครงสร้างเศรษฐกิจหรือระบบกรรมสิทธิ์ ซึ่งกำหนดว่าใครเป็นเจ้าของปัจจัยการผลิต กรรมสิทธิ์ในปัจจัยการผลิตนี้จะกำหนดต่อไปว่า ใครคือผู้ที่ได้รับส่วนเกินที่เหลือจากการบริโภค

¹ อธิคม กรองเกรดเพชร. ลัทธิวัตถุนิยมประวัติศาสตร์และวิวัฒนาการทางสังคม.

ม.ป.ป. หน้า 20-22.

² นิรนาม (นามแฝง). "แบบวิถีการผลิตในสังคมศักดินาไทย จนถึงปี 2398," ใน จากเศรษฐศาสตร์การเมืองถึงสังคมไทย. 2524. หน้า 1-3.

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และพูนศักดิ์ ธานีกรประดิษฐ์¹ ได้กล่าวถึงลักษณะความสัมพันธ์ทางการผลิต ของหมู่บ้านภาคใต้ฝั่งตะวันออกของไทยในอดีต (ก่อนปี พ.ศ.2504) ไว้สรุปว่า ความสัมพันธ์ทางการผลิต กิจกรรมการผลิตกับการดำรงชีวิตเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ครอบครัวเป็นทั้งหน่วยผลิตและหน่วยสังคม แรงงานในการผลิตคือสมาชิกในครอบครัว สมาชิก ภรรยา ลูกหลาน เขย สะใภ้ ทำงานร่วมกัน พวกเขาหว่าน เก็บ ถั่ว ถั่วนา ถั่วสวน เก็บ สะตอป่า ทอดแห ไถกระดานเลน ดักไขปู หรือทำอวนเรือเห็ดด้วยกัน

แม้ว่าการครอบครองที่ดินอาจจะถูกแยกเป็นสัดส่วน แต่ครอบครัวและเพื่อนบ้านต่างก็ช่วยเหลือกันในการใช้แรงงาน ชาวประมงออกไปจับปลาครั้งละหลายลำและช่วยกันวางอวน ชาวบ้านเชิงเขาช่วยกันถางไร่หรือออกไปหาของป่าด้วยกัน ชาวนาร่วมแรงกันสร้างเหมืองฝายหรือ ‘ซอมือ’ กันหว่านไถและเก็บเกี่ยวข้าว นอกจากนั้นพวกเขายัง ‘ขอแรง’ หรือ ‘ออกปาก’ กันในกิจกรรมอื่น ๆ เช่น สร้างบ้าน ปั้นฝาย ทอผ้า หรือในงานบวช งานบุญ งานแต่ง และงานตาย ความสัมพันธ์ในการผลิต มี 2 ลักษณะ คือ ระบบกรรมสิทธิ์ และการแบ่งปันผลผลิต

ความสัมพันธ์ในการผลิต ทั้งในระบบกรรมสิทธิ์และการแบ่งปันผลผลิต (ทั้งระบบไพร่และทาส) เป็นอุปสรรคต่อการพัฒนาระบบการผลิตในหมู่บ้านเป็นอย่างยิ่ง ยิ่งระบบวัฒนธรรมของชาวบ้านเป็นระบบวัฒนธรรมที่มีสภาพยอมจำนน ยึดมั่นในระบบอาวุโส มีลักษณะอนุรักษนิยม และพยายามที่จะติดตัวเองแน่นนอนอยู่กับหมู่บ้านด้วยแล้ว การพัฒนาระบบเศรษฐกิจหมู่บ้านจึงย่อมคลี่คลายไปอย่างเชื่องช้าเป็นอย่างยิ่ง

ในเรื่อง “คำกลอนสอนใจ” ทองก็ยังคงกล่าวถึงลักษณะความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจระหว่างชุมชน ในด้านที่เป็นปัญหาขัดแย้งระหว่างชาวนาในชุมชนอันเนื่องมาจากการถือศักดินาเป็นสำคัญ ดังเช่นปัญหาความขัดแย้งเรื่อง “คัณนา” ที่รุนแรงจนถึงขั้นต้องหา “ผู้ใหญ่” ของชุมชนมาเกลี้ยกล่อมให้ยอมความกัน ทั้งๆ ที่ผลจากการ “ฉกคัณนา” ไม่ได้ทำให้มีที่ทำกินเพิ่มขึ้นนัก ดังที่ทองบรรยายไว้ว่า

เราทำนาต้องรักษาคัณนาตน
แรกครั้งปู่ครั้งย่าคดมาจ้าน

ถ้าร้อนรนกับคดเพื่อขัดใจ
มาครั้งหลานจะให้หายได้ที่ไหน

¹ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และพูนศักดิ์ ธานีกรประดิษฐ์. เศรษฐกิจหมู่บ้านภาคใต้ฝั่งตะวันออกในอดีต. 2540. หน้า 55-66.

เพื่อนไม่ยอมเราดัดมันจิตใจ
 ทุกๆ คนทนทำเสียให้เหมาะ
 ผมเคยเห็นมามากเรื่องชาวนา
 ผมไม่แกล้งว่าใครกล่าวตามรู้
 ไม่หาญอยู่ที่ตั้งรูกาไม่มี
 แรกแต่ก่อนมีหมอนอยู่หลายแห่ง
 ห้างเจ้าวัวเจ้าควายไปให้การ

เกิดเรื่องใหญ่หากำนันมาป็นนา
 ถ้าเพื่อนเพาะเราเพาะเข้าให้หนา
 ฉากจนหมาเล่นพริตผลัดคนที่
 ฉากจนผูกพายพากายหนี
 พาตัวหนีลงหนองกลั่วคองราน
 เทียนนาแพงฉากหมอนร้อนถึงศาล
 เขารายงานเรียกตัวเรื่องหัวหน้า
 (ทอง นวลศรี : คำกลอนสอนใจ)

ทั้งๆ ที่หากต้องการที่ทำกิน ก็สามารถที่จะบุกเบิกใหม่ได้ โดยการบุกเบิกและจับจองเป็นเจ้าของที่ดินในยุคนั้นสามารถกระทำได้ง่าย รัฐเองก็สนับสนุนให้ประชาชนบุกเบิกที่ทำกินเพื่อขยายพื้นที่ทำนาให้สามารถผลิตข้าวได้เพิ่มขึ้น ดังคำกลอนว่า

มันไม่คิดคอกนายอย่าได้ฉาก
 ที่รกร้างว่างเปล่าเราชอบตา
 ขึ้นคำร้องจองนาดีกว่าฉาก
 ได้นาใหม่กลั่นวัวไถหัวที่

ชอบนามากเราต้องเที่ยวมองหา
 เข้าไปหากองที่ดินเขายินดี
 ไม่ลำบากทำงานไม่ข้าวผี
 หลีกข้าวผีเสียได้คงบายใจ
 (ทอง นวลศรี : คำกลอนสอนใจ)

ระหว่างชาวนากับหัวหน้าชุมชน แม้หัวหน้าชุมชนในยุคนีซึ่งได้แก่กำนันและผู้ใหญ่บ้านนั้นจะมีฐานะเป็นกลไกทางการปกครองของรัฐ แต่โดยบทบาทแล้ว การใช้อำนาจในการปกครองก็ไม่ได้เป็นการใช้อำนาจรัฐโดยสมบูรณ์ อำนาจของกำนันหรือผู้ใหญ่บ้านจึงเป็นการใช้อำนาจในระบบอุปถัมภ์ตามแบบสังคมเก่าตำแหน่งหรือเจ้าหน้าที่ของรัฐ แม้ทอง นวลศรี กล่าวถึงลักษณะความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจระหว่างชุมชนกับรัฐหรือตัวแทนของรัฐไว้ในตอนต้นเมื่อกล่าวถึงผู้ปกครองในระดับตำบลและหมู่บ้าน แต่ภาพสะท้อนที่ปรากฏจะเป็นไปในลักษณะของความสัมพันธ์ระหว่างผู้นำชุมชนกับคนในชุมชนมากกว่า ดังคำประพันธ์ว่า

เจ้าตำบลเป็นคนที่มีหลัก
 ชื่อจรูญจรูญชื่อลือมานาน
 ท่านปกครองตำบลเป็นคนใหญ่

อารีรักทั่วไปแผ่ไพศาล
 ทางราชการจัดให้ได้กำนัน
 เพื่อนเอ็นใจเป็นสุขไปทุกหลัน

อำเภอรโนคเป็นสุขสนุกครัน	นายทุกชั้นชื่อสุดยุติธรรม
ทั้งพ่อค้าชาวนาสabayสิ้น	เจ้าท้องถิ่นซุซอบอุปถัมภ์
เจ็ดหมู่บ้านนายยกไม่ตกต่ำ	จัดให้ทำสวนครัวทั่วทุกคน
ปลูกพันธุ์ผักฟักแฟงเครื่องแกงครบ	ไว้สู้รบรายจ่ายได้รับผล
ชี้หนทางวางหลักให้รักคน	ทั่วทุกคนเป็นสุขสนุกดี

(ทอง นวลศรี : คำกลอนสอนใจ)

แต่ข้อความนี้ไม่สามารถสรุปได้ว่าเป็นการสะท้อนความจริงที่เกิดขึ้นในขณะนั้น ทั้งนี้เพราะเป็นตอนหนึ่งของเนื้อความที่เป็น “บทไหว้ครู” ซึ่งโดยชนบแล้วจะต้องกล่าวในเชิงของการยกย่อง ในขณะที่ในเนื้อเรื่องบางตอนนั้น ทองได้แสดงความไม่พอใจในบทบาทของเจ้าหน้าที่ของรัฐไว้หลายครั้งด้วยกัน เช่นในตอนที่กำลังถึงการแก้ปัญหาโจรผู้ร้าย การปราบปรามลัทธิกระทำได้ยากเพราะโจรเหล่านั้นจะมีผู้มีอิทธิพลคุ้มครองอยู่ เจ้าหน้าที่ก็ไม่กล้าเข้าไปยุ่ง ดังที่ทองพรรณนาไว้ว่า

ท่านไหนคิดท่านตามคิดไม่พักอวด	ถ้าไม่กิดกับทวดนายโสดโผน
ทวดออกกันถึงตามทันไม่หาญโดน	ครั้นจะโจนจับตัวกลัวเสียคพง
จะเข้าไปใจอ่อนต้องผ่อนให้	ทวดร้ายมนต์เป่าไว้นายไม่ยุ่ง
แกท่าเป่าท่าเป่าเอาสิ้นพุง	ไม่หาญยุ่งหลบกองเพราะต้องมนต์
บอกหัวหน้าที่หาอายคนร้าย	ตามไม่ได้พบพัศตร่มันสักหน
ไม่หาญแหลงในกองว่าต้องมนต์	สากลัวตนจะเสียศนายปคนาย
ออกเที่ยวตรวจพุดอวดจะเอื้อมหัวน	ทั้งหวดเสือกินกันฉินเคยหมาย
ปามันรกกปไว้เสียไม่ตาย	เที่ยวขบว้าวขบควายกินไส้ใน
ขบสิ่งนี้สิ่งนุขบสิ่งนั้น	ขบกลางคืนกลางวันมันร้ายใหญ่
พวกชาวนาทุกคนต่างสนใจ	ถ้านายใหญ่ไม่มาทำไมงาม

(ทอง นวลศรี : คำกลอนสอนใจ)

ปัญหาโจรผู้ร้ายในสังคมชาวนาจึงเป็นปัญหาซึ่งยากที่จะแก้ไขได้ กลายเป็นว่าชาวนาผู้เสียหายจะต้องหาเงินมาไถ่ทรัพย์สิน(วัว/ควาย) คืนและต้องโกหกเจ้าหน้าที่ของการเพื่อความปลอดภัยของตนเองมิให้โจรทำร้ายเอาภายหลัง ในขณะที่เจ้าหน้าที่เองแม้จะรู้ตัวผู้ร้าย แต่เมื่อผู้ร้ายมี “ทวด” อันมีนัยหมายถึงผู้มีอิทธิพลในชุมชนคุ้มครองอยู่ ก็จำเป็นต้องรายงานเท็จต่อผู้บังคับบัญชา เป็น “นายปคนาย” เพื่อรักษาดำแหน่งและ “ยศ” ของตน

เอง ดังนั้น แม้ว่าทองจะเรียกร้องให้เจ้าหน้าที่ของรัฐดำเนินการอย่างเข้มงวด แต่ดูเหมือนเขาก็ยอมรับความจริงว่า นั่นไม่ใช่เรื่องง่ายเลยสำหรับสังคมชาวนาขณะนั้น เพราะบางครั้งเจ้าหน้าที่ก็ยังเข้มงวดอำนาจของผู้มีอิทธิพลในท้องถิ่น ดังที่เขากล่าวไว้ว่า

พาพยานไปอำเภอเสนอเรื่อง	มันต้องเปลืองเบี้ยเมียเสียหลายหน
ไปเป็นความกับเขาถ้าเราจน	ไม่ได้ผลดอกนายให้หมายจำ
	(ทอง นวลศรี : คำกลอนสอนใจ)

นอกจากนี้ ทองก็ยังได้กล่าวถึงลักษณะความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจระหว่างชุมชนในด้านที่เป็นปัญหาข้อขัดแย้งระหว่างชาวนาในชุมชนอันเนื่องมาจากการถือศักด์ศรีเป็นสำคัญ ดังเช่นปัญหาความขัดแย้งเรื่อง “คัณนา” ที่รุนแรงจนถึงขั้นต้องหา “ผู้ใหญ่” ของชุมชนมาเกลี้ยกล่อมให้ยอมความกัน ทั้งๆ ที่ผลจากการ “ฉกคัณนา” ไม่ได้ทำให้มีที่ทำกินเพิ่มขึ้นนัก ดังที่ทองบรรยายไว้ว่า

เราทำนาต้องรักษาคัณนาตน	ถ้าร้อนรนกับคัดเพื่อขัดใจ
แรกครั้งปู่ครั้งย่าคดมาจ้าน	มาครั้งหลานจะให้หายได้ที่ไหน
เพื่อนไม่ยอมเราคัดมันขัดใจ	เกิดเรื่องใหญ่หากำนันมาปิ่นนา
ทุกๆ คนทนทำเสียให้เหมาะ	ถ้าเพื่อนเพาะเราเพาะเข้าให้หนา
ผมเคยเห็นมามากเรื่องชาวนา	ฉกจนหมาเล่นพริตผลัดคนที่
ผมไม่แกล้งว่าใครกล่าวตามรู้	ฉกจนปู่ยกพายพากายหนี
ไม่หาญอยู่ที่ตั้งรูกาไม่มี	พาดัวหนีลงหนองกลั่วดองราน
แรกแต่ก่อนมีหมอนอยู่หลายแห่ง	เก็บมาแพงฉกหมอนร้อนถึงศาล
ทั้งเจ้าวัวเจ้าควายไปให้การ	เขารายงานเรียกตัวเรื่องหัวหน้า
	(ทอง นวลศรี : คำกลอนสอนใจ)

ทั้งๆ ที่หากต้องการที่ทำกิน ก็สามารถที่จะบุกเบิกใหม่ได้ โดยการบุกเบิกและจับจองเป็นเจ้าของที่ดินในยุคนี้สามารถกระทำได้ง่าย รัฐเองก็สนับสนุนให้ประชาชนบุกเบิกที่ทำกินเพื่อขยายพื้นที่ทำนาให้สามารถผลิตข้าวได้เพิ่มขึ้น ดังคำกลอนว่า

มันไม่คิดดอกนายอย่าได้ฉก	ขอบนามากเราต้องเที่ยวมองหา
ที่กร้างว่างเปล่าเราชอบตา	เข้าไปหากองที่ดินเขาอินดี
ยื่นคำร้องจงนาดีกว่าฉก	ไม่ลำบากทำงานไม่ข้าวผี

ได้นำใหม่กลับว้าวโลกหัวที

หลักข้าวผัดเสียได้คงบายใจ

(ทอง นวลศรี : คำกลอนสอนใจ)

ภาพสะท้อนลักษณะความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจระหว่างชุมชนกับรัฐและสถาบันทางสังคม

ในประเด็นนี้ เป็นการศึกษาว่าในวรรณกรรมท้องถิ่นได้สะท้อนให้เห็นภาพของความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับรัฐและสถาบันสังคมที่สำคัญอื่นๆ ว่าในทางเศรษฐกิจชุมชนกับรัฐมีความสัมพันธ์กันอย่างไร ชุมชนสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจกับสถาบันอื่นๆ อย่างไร ซึ่งในชุมชนลุ่มทะเลสาบสงขลา สถาบันที่มีความสำคัญต่อชุมชนพอๆ กับรัฐก็คือสถาบันศาสนา ดังเราจะพบว่า ในอดีตชุมชนลุ่มทะเลสาบสงขลาจะแบ่งออกเป็น 2 กลุ่ม คือ กลุ่มที่มีความสัมพันธ์กับรัฐ อยู่ภายใต้การควบคุมของรัฐ กับกลุ่มที่อยู่ภายใต้การควบคุมของวัดหรือสถาบันศาสนา ในที่นี้จึงขอกล่าวเฉพาะประเด็นสำคัญเพียง 2 ประเด็นนี้เท่านั้น

1.สถาบันรัฐ

การเปลี่ยนแปลงของสถาบันรัฐที่เกิดขึ้นภายหลังการปฏิรูปการปกครองในสมัยรัชกาลที่ 5 และการเปลี่ยนแปลงการปกครองในปี พ.ศ.2475 เป็นผลให้ความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจระหว่างรัฐกับชุมชนเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม ดังที่กาญจนา แก้วเทพ ได้กล่าวไว้สรุปความได้ว่า รัฐสมัยใหม่จะทำหน้าที่เป็นตัวจัดการผลประโยชน์ร่วมกันทั่วทั้งสังคม มูลค่าส่วนเกินที่เคยใช้ในการสร้างวัดประกอบพิธีกรรม ก็เปลี่ยนมาเป็นการสร้างถนน สร้างบริการสาธารณะ รัฐมีความจำเป็นต้องเข้ามาแทรกแซงทางด้านเศรษฐกิจในรูปแบบต่างๆ อย่างน้อยก็คือทางด้านการบริการที่เป็นรูปธรรม เช่น ไฟฟ้า น้ำประปา การรักษาพยาบาล รัฐจึงมีองค์ประกอบที่สำคัญแบ่งได้เป็น 3 ส่วน คือ (1) อำนาจอธิปไตย เช่น พระเจ้าแผ่นดิน คณะรัฐมนตรี (2) กลไกรัฐ ได้แก่ กฎหมาย ศาล ตำรวจ ระบบข้าราชการ และ (3) บุคลากร ได้แก่ เจ้าหน้าที่ของรัฐในระดับต่างๆ ซึ่งเป็นส่วนที่มีความใกล้ชิดกับชุมชนมากที่สุด

การปฏิรูปการปกครองในสมัยรัชกาลที่ 5 โดยการเปลี่ยนไปใช้การปกครองแบบเทศาภิบาลแทนแบบกินเมือง เพื่อดึงอำนาจจากหัวเมืองเข้าสู่ส่วนกลาง โดยการจัดส่วนราชการเป็นสัดส่วนตามแบบใหม่ มีอำนาจหน้าที่และความรับผิดชอบตามลำดับของสายการบังคับบัญชา จากต่ำไปจนถึงขั้นสูงสุด คือ หมู่บ้าน ตำบล อำเภอ เมือง และ มณฑล นับเป็นการเปลี่ยนแปลงสภาพสังคมเก่าในหัวเมืองเป็นอีกรูปหนึ่ง ที่เจ้าเมืองหรือผู้ว่าราชการเมืองและกรรมการเมืองหรือพวกพ้องที่เคยทำอะไรตามใจชอบก็ไม่อาจกระทำเหมือนเก่า

เพราะมีข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลมาลอบดูแลเป็นหูเป็นตาแทนรัฐบาล การกินเมืองซึ่งเคยกินจากภาษีทุกอย่างกลายเป็นการกินเฉพาะเงินเดือนพระราชทานในฐานะข้าราชการ ในขณะที่ราษฎรก็มีเจ้าชีวิตอยู่เพียงแห่งเดียวตามระบบเดิม คือพระเจ้าแผ่นดินเท่านั้น

นอกจากนั้น การที่รัฐบาลต้องการให้ราษฎรมีความผูกพันกับรัฐบาล และมีความรู้สึกเป็นส่วนหนึ่งของรัฐประชาชาติ รัฐบาลจึงได้อาศัยการศึกษาเป็นเครื่องมือ กำหนดแบบแผนการศึกษาให้เป็นเดียวกันทั่วพระราชอาณาจักร โดยใช้หนังสือแบบเรียนเร็วเป็นตำราเรียน มีผู้อำนวยการสงฆ์เป็นผู้ตรวจตราและจัดการภายใต้ การบังคับบัญชาของข้าหลวงเทศาภิบาล กระบวนการในการปลูกฝังความเป็นชาติและความเป็นไทยจึงปรากฏอยู่ในแบบเรียนเหล่านี้ ดังเช่น ในหนังสือแบบเรียนเร็ว ที่มีข้อเตือนให้นักเรียนเกี่ยวกับกิจวัตรประจำวันของนักเรียน ให้ข้อคำนึงถึงประเทศ อธิบายแนวทางดำเนินชีวิต และการฝึกคนเป็นคนดี ดังตัวอย่าง

กิจวัตรประจำวันของนักเรียน

เราต้องตื่นขึ้นล้างหน้าเวลาเช้า	พันผมเผ้าพียงชำระให้สะอาด
เราจงทำหน้าที่กระวีกระวาด	ไม่ต้องคาดคั้นเตือนเรื่องเรือนชาน
แล้วรีบไปให้ทันโรงเรียนเช้า	เลิกแล้วเรามุ่งหน้ากลับบ้าน
ช่วยพ่อแม่เก็บงำและทำงาน	ว่างก็อ่านคัดเขียนเล่าเรียนเอย

ให้ข้อคำนึงถึงประเทศ

สยามงามอุดม ดินดีสม เป็นนาสวน
 เพื่อนรักเราชักชวน ร่วมช่วยกัน มุ่งหมั่นทำ
 วิชาต้องอาศัย เป็นหลักได้ใช้ช่วยนำ
 ให้รู้สู่ทางจำ กันคว้าวัว ให้มากมาย
 ช่วยกันอย่างขันแข็ง ด้วยลำแข้ง ลงแรงกาย
 ทำไปไม่เสียลาช แม้อาบเหงื่อ เพื่อแลกงาน
 คั่งนี้มั่งมีแท้ ร่มเย็นแน่ หาไหนปาน
 โลกเขาคงเล่าขาน ถิ่นสยาม นี้งามเอย

แนวทางดำเนินชีวิต

ในวัยเด็กเล็กอยู่จงรู้ว่า	เรียนวิชาชั้นต้นจนจบสิ้น
แล้วเลือกเรียนวิชาเชิงหากิน	ให้ถูกถิ่นถูกเวลาถูกท่าที
เมื่อโตไปได้ครองของทั้งสิ้น	ทั่วทุกสิ่งที่มีในถิ่นที่

รู้จักกินรู้จักใช้เก็บให้ดี

เมื่อแกมีเจ็บไข้ได้ไข้เอ๋ย

การฝึกคนให้เป็นคนดี

เราต้องปองฝึกฝนตนให้ตนเป็นคนดี
 โดยข้อย่อ ๆ มีที่น่าจำควรคำนึง
 หนึ่งนั่นคือหมั่นนึกน้อมรู้สึกระลึกถึง
 พ่อแม่แลเราพึงรักลึกซึ้งสุดวันตาย
 สองให้ใจโอนอ่อนหวังว่านอนสอนง่ายตาย
 พึงเชื่อผู้เชื่อสาขเช่นยายย่าปู่ตาตน
 สามจำทำให้ผู้รักเอ็นดูทุกหมู่ชน
 ชมเห็นว่าเป็นคนมีกิริยาวาจาดี
 สี่นี้มีใจหนักเขือกเย็นนักรู้จักมี
 ยับยั้งรังไว้ที่ไม่ใจน้อยคอยแต่คุณ
 ห้าให้มีใจเผื่อแผ่เอื้อเฟื้อและเจือจุน
 กอบเกื้อเอื้ออุดหนุนเนื่องน้อมนำเหนี่ยวน้ำใจ
 หกหรือคือรอบคอบระมัดรอบระวังไว
 ก่อนจะทำอะไรให้คิดดูจนรู้ดี
 เจ็ดนี้มีใจหวังในสิ่งดั่งตั้งใจมี
 มุ่งไว้ไม่หน่ายหนีทำเต็มที่มีหว่าดห้วน
 แปดจะละหลบชั่วห่างจากตัวไม่จ้าวพัน
 สิ่งเล่นเป็นพนันหลีกเม่นมั่นหมั่นเก็บออม
 เก้าให้ใส่ใจคือเราต้องซื้อซื้อจึงหอม
 คนชอบนิยมขอมวางใจย่อมมอบน้อมเอ๋ย'

เมื่อมีการเปลี่ยนแปลงการปกครองประเทศมาเป็นระบอบประชาธิปไตยอันมีพระ

มหากษัตริย์เป็นประมุขภายใต้รัฐธรรมนูญใน พ.ศ.2475 รัฐบาลใหม่ประกาศใช้พระราชบัญญัติว่าด้วยระเบียบบริหารแห่งราชอาณาจักรสยาม พ.ศ.2475 ส่งผลให้ระบบเทศบาลถูกยกเลิกไป ส่วนภูมิภาคมีอำนาจมากขึ้น ภูมิปัญญาและวัฒนธรรมเมืองหลวงจะเริ่มแผ่

¹“การเรียนรู้หนังสือไทยสมัยก่อน” สืบค้นเมื่อ 20 ธันวาคม 2545จาก

<http://203.154.104.10/service/mod/heritage/nation/misc/learning.html>

คลุมกว้างขึ้นเรื่อยๆ ความพยายามที่จะปลูกฝังให้คนในชาติตระหนักถึงความเป็น “ชาติไทย” และ “ความเป็นไทย” เพื่อให้เป็นที่ยึดมั่นของคนทุกกลุ่มในประเทศจึงเป็นภารกิจสำคัญของชนชั้นนำตั้งแต่ปี พ.ศ.2475 เป็นต้นมา และชนชั้นนำในชุมชนกลุ่มทะเลสาบสงขลา ก็พยายามสร้างความตระหนักนี้ในหมู่ประชาชนทั่วไปด้วย ดังเช่น การอธิบายถึงความสำคัญของสถาบันหลักที่จะทำให้ชาติดำรงอยู่ได้ของ พ.ป. โกสยกานนท์ ที่ได้กล่าวไว้ในบทความเรื่อง “ประเทศ ชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์” โดยชี้ให้เห็นความสำคัญของสถาบันทั้ง 3 ว่าเป็นสถาบันหลักที่จะทำให้ชาติดำรงอยู่ได้ ดังความในตอนหนึ่งว่า

ข้าพเจ้าขอวิงวอนชักชวนตักเตือนต่อท่านทั้งหลาย ทั้งคฤหัสถ์และบรรพชิต ให้พึงทราบว่า ชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ ทั้ง 3 อย่างนี้เป็นของคู่กัน พรากรากกันไม่ได้ เหมือนอย่างไม้ขาหยัง 3 อัน ที่ทรงตัวตั้งตรงอยู่ได้ ก็โดยเหตุที่ได้พาดพิงซึ่งกันและกัน ฉะนั้น เราท่านทั้งหลายได้ถือเอาซึ่งปฏิสนธิกำเนิดเกิดในแผ่นดินของไทย เกิดในสกุลของไทย มีบรรพบุรุษเป็นไทย เหล่านี้เป็นต้น จึงได้นามว่าคนไทย แปลว่าไม่เป็นข้าของใคร¹

ผู้เขียนจึงพยายามเรียกร้องให้ทุกคนเห็นความสำคัญของชาติ และเสียสละทรัพย์สมบัติเพื่อช่วยคนในชาติ ดังว่า

เราเหล่าชาติไทย ควรทำพระเจ้าแผ่นดิน ให้เป็นที่เคารพนับถือและบูชา เหมือนอย่างพ่อแม่ผู้บังเกิดเกล้า ควรทำพระศาสนาให้เป็นที่เคารพนับถือและหันทางหากิน เหมือนอย่างคำสอนของพ่อแม่ ควรทำความรักใคร่นับถือต่อชาติและเพื่อนร่วมชาติของตนๆ ให้เหมือนอย่างกับพี่น้องผู้ร่วมท้องร่วมไส้ ฉะนั้นแล²

ภาพสะท้อนที่ปรากฏในวรรณกรรมที่เห็นได้ชัดเจนที่สุด คือ ภาพสะท้อนที่ปรากฏในบทไหว้ครู ดังในบทไหว้ครูเรื่อง “กลั่นกรอบแก้ว” ของ ส. ชำนาญภักดี ซึ่งแต่งและพิมพ์ครั้งแรกในปี พ.ศ.2482 ก็ชี้ให้เห็นว่าความคิดในเรื่องชาติไทยและความเป็นไปได้

¹ พ.ป. โกสยกานนท์. ประเทศ ชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ หนังสือสำหรับเด็กอ่านเพื่อเดือนสติ. 2476. หน้า 10-11.

² แหล่งเดิม. หน้า 11.

ปรากฏอยู่ในผลงานวรรณกรรมแล้ว โดยในบทไหว้ครูก็เริ่มชี้ให้เห็นความสำคัญของสถาบันชาติ ศาสนา และพระมหากษัตริย์ ดังว่า

หนึ่งข้าขอบังคมบรมกระษัตริย์	อันเป็นฉัตรกันไทยใจผดผ่อง
ไมเอนเอียงเที่ยงตรงทรงปกครอง	ราษฎรมีต้องร้อนใจด้วยภัยพาล
รวมเกล้ารัชกาลฝ่ายสมบัติ	ปวงอษัตย์คร้ามขลาดไม่อาจหาญ
ชาวไทยได้อยู่สุขทุกวันวาร	ด้วยบุญท่านปกเกล้าชาวประชา
ขอเคารพต่อรัฐธรรมนูญ	ที่เพิ่มพูนแห่งชาติพระศาสนา
ที่นิยมชาวสยามถือตามมา	ตลอดเข้าสู่ประพันธ์หมั่นนิยม
	(เสื่อ ชำนาญภักดี : กลิ่นกรอบแก้ว)

หรือในบทไหว้ครูของเรื่อง “พลเรือนสอนบุตร” ของ แดง นักปราชญ์ ก็ว่า

ไหว้พระจอมจักราราชะโน	เหมือนร่มโพธิ์ใบดกปกสยาม
ท่านผู้ปกครองอาณาจักรหลักเขตคาม	ตั้งอยู่ตามรัฐธรรมนูญ
ไพร่ประชายู่เย็นได้เป็นสุข	ขึ้นชื่อทุกข์สารพัดกำจัดสูญ
ขอพระพรรัตนอนุกุล	ให้เพิ่มพูนเฉลิมยศทศทิศ
เจริญชนม์ชันษาชราภาพ	บุญลาภอำนวยช่วยประสิทธิ
โรคภัยให้ไกลองค์พระทรงฤทธิ์	ปัจจามิตรอย่ามาบีฑา
	(แดง นักปราชญ์ : พลเรือนสอนบุตร)

นอกจากนี้ในบท “ตั้งเมือง” ของวรรณกรรมที่ใช้ในการแสดงหนังตะลุงซึ่งถือเป็นเมืองเอกหรือเมืองสำคัญของเรื่องจึงเน้นย้ำว่าเป็นเมืองของคนไทย ดังคำกลอนว่า

แต่ปางหลังยังมีธานีใหญ่	ชนชาวไทยถือพุทธสุดสุชี
เมืองหลวงตั้งอยู่ใกล้สายวาริ	ใช้นาวีไปมาลุลาศคร
	(เสื่อ ชำนาญภักดี : กลิ่นกรอบแก้ว)

หรือในเรื่อง “แก้วผรود” แดง นักปราชญ์ ก็กล่าวในทำนองเดียวกันว่า

จะอธิบายขยายความตามข้อขน	มีนคาหนึ่งกว้างสำอากค์ศรี
โกรมณัฏสนิตามนามธานี	นามจักริจิตรนุราชเป็นชาติไทย
นับถือพุทธสุจริต ... ขนบ	ดิลกรบเลิศเรื่องกระเดื่องไหว

ในต้นทศวรรษ 2480 หลวงวิจิตรวาทการมุ่งตอบสนองนโยบายการสร้างชาติให้เป็นมหาอำนาจในแหลมทอง ... มุ่งแก้ปัญหาทางเศรษฐกิจและสร้างความมั่นคงและอิสรภาพของชาติด้วยวิธีที่ท่านเรียกว่า “มนุสสปฏิวัติ” คือการเปลี่ยนแปลงจิตใจและลักษณะนิสัยของคนไทย เช่น การเปลี่ยนแปลงจากขี้เกียจให้เป็นขยัน เปลี่ยนนิสัยจากความเห็นแก่ตัวและมีแต่ความริษยามาเป็นความร่วมมือร่วมใจการทำงานตามหน้าที่ เพื่อความเจริญของตนเองและของชาติไปพร้อมกัน'

ในวรรณกรรมท้องถิ่นหลายเรื่องได้สะท้อนให้เห็นถึงความคิดดังกล่าวของหลวงวิจิตรวาทการอย่างชัดเจน ดังในเรื่อง “คำกลอนสอนใจ” ของ ทอง นวลศรี ที่กล่าวถึงชานาวาเป็นผู้ที่เกียจคร้านการทำมาหากิน ชอบแต่ดื่มเหล้าเล่นการพนันว่า

เราคนเฒ่าตรวจให้รู้ว่ากูเฒ่า
วัดไม่เข้าเท่าแต่เฒ่าเราอย่าเป็น
ถือไม้เท้าเหน็บบนขนหัวขาว
ไม่เอางมองหน้าถือว่างาม

เด็กเรียกบ่าวหรือเรียกลุงมุ่งให้เห็น
ผมเคยเห็นมากผู้ดูไม่งาม
เข้าโรงเหล้าล้มเง็กเมาให้เด็กหาม
ลูกหลานทรมานหน้าเสียเมียพลอยยาย

.....

ชักนำลูกหลานให้ถูกหลัก
รัฐบาลเขียนไว้ให้ราษฎรตาม
จงทำมีศีลธรรมถือความสัตย์
คนเราแก่แล้วอย่าอย่ามัวเมอ

เลิกอุกลักเลิกเมาให้เขาหาม
ตัวสวยงามติดป้ายไกล้อำเภอ
แลเห็นชัดจำง่ายนายเสนอ
ไม่เลอะเทอะงมงามยดีได้นาน
(ทอง นวลศรี : คำกลอนสอนใจ)

หรือในอีกตอนที่ชี้ให้เห็นว่า คนเกียจคร้านเป็นคนที่ไม่มีใครอยากจะคบค้าสมาคมด้วย แม้กระทั่ง “นางเมียมักยกพายพาทายหนี” ดังคำประพันธ์ว่า

อายนี้ไม่อายหนุ่มคอดทุกปี
เพื่อนพี่น้องแต่ไกลไม่เข้าหน้า

นางเมียหนีปากหน้าหาคนการ
กินในวัดนอนศาลาน่าสงสาร

'สายชล สัตยานุรักษ์. ความเปลี่ยนแปลงในการสร้างชาติไทย และความเป็นไทย
โดยหลวงวิจิตรวาทการ. 2545. หน้า 86.

ไม่มีใครเมตตาเพราะอาการ
ออกซิงานเกียจกร้านมิได้คิด
กลับตัวใหม่เกิดนายอย่าให้แล้ว

เที่ยวขอลานตามถนนเป็น(คน)แล้ว
เที่ยวทำฤทธิ์โหมจ้าวเท่าแต่(เห)ลว
ต้องรัดเอวเพื่อจ้อนคู้ยก้อนดิน
(ทอง นวลศรี : คำกลอนสอนใจ)

ในเรื่อง พลเรือนสอนบุตร ของ แดง นักปราชญ์ ก็สอนไม่ให้ประพฤติน
เป็น “หัวไม้” เกี่ยวกับขโมยทรัพย์สินของผู้อื่น โดยไม่คิดทำมาหากินเอง ซึ่งเป็นการสร้าง
ปัญหาให้กับชุมชน ทำให้ระบบการผลิตของชุมชนเกิดปัญหา การผลิตที่แต่เดิมชุมชนทำ
การผลิตเพียงเพื่อเลี้ยงครอบครัวและชุมชน เมื่อรัฐเข้ามาบีบบังคับมากขึ้น ชุมชนจึงจำเป็นที่
จะต้องเพิ่มผลผลิตเพื่อประโยชน์ของรัฐด้วย โดยเฉพาะชุมชนชาวนาที่ “ข้าว” คือผลผลิตที่
สำคัญที่รัฐต้องการให้ชาวนาเร่งเพิ่มผลผลิตเพื่อรัฐจะได้มีรายได้จากการนำเอาผลผลิตนี้เป็น
สินค้าส่งออกขายต่างประเทศ การกล่าวถึงพฤติกรรมของกลุ่มคนที่ตั้งต้นเป็น “หัวไม้” ที่
สร้างปัญหาให้กับระบบการผลิตของชุมชนจึงเป็นสิ่งที่ไม่ควรกระทำอย่างยิ่ง เพราะนอก
จากจะสร้างความเดือดร้อนให้กับชุมชนแล้ว ยังเป็นการสร้างความเดือดร้อนให้กับตนเอง
เพราะเป็นการกระทำที่ผิดกฎระเบียบที่รัฐบาลบัญญัติขึ้นไว้ ดังที่แดง นักปราชญ์กล่าวถึงไว้
อย่างละเอียดว่า

หนึ่งอย่าชอบตั้งตัวเป็นหัวไม้
จะเกิดภัยอันตรายจะร้ายตน
เกิดเป็นคนมีหลักรู้จักสิบ
เขาจับได้ไล่ทันโบราณดี
ดัดผมสั้นหันใดใส่ตระวาง
ให้หามหินดินไม้ไฉ่ฉานา
หามถึงคูมูตระคนปนกันไป
เหล่กับกับแข่งแย้งยับยับเหลือเกิน
มีผู้คุมกุมหวายเดินไล่หลัง
อัปยศอดสูดูเวทนา

ลักวัวควายสินทรัพย์มารับผล
เพราะเห็นเหตุผลแห่งกรรมมาอำยิ
ลักเลี้ยงชีพคิดมานำบัดสี
ทั้งจะมีโทษขวางทางอาชญา
ขานกยงยับแย้งสองแข่งขา
ให้ถากหญ้ากวาดถนนที่คนเดิน
ไม่มีใครยกยอสรรเสริญ
ขกเท้าเดินก็มีคลองต้องเวทนา
โซ่ตรวนดั่งเกร็งกร้างอยู่หว่างขา
โทษอาชญาแรงร้ายหลายประการ
(แดง นักปราชญ์ : พลเรือนสอนบุตร)

นอกจากการทำนาซึ่งในแต่ละปีก็ใช้เวลาในบางช่วงเท่านั้น รัฐจึงเร่งส่งเสริมให้
ชาวนามีรายได้เพิ่มขึ้นโดยการปลูกพืชผักสวนครัวเพื่อประหยัดรายจ่ายและเพิ่มรายได้ ซึ่ง

เป็นนโยบายของรัฐมาแล้วตั้งแต่สมัยที่ยังจัดรูปแบบการปกครองแบบมณฑล ดังที่ชาลี ศิลปรัศมี¹ กล่าวถึงการปกครองมณฑลนครศรีธรรมราชในสมัยในสมัยพระยาสุโขมนัชนาวินิตสรุปความได้ว่า ได้มีการปรับปรุงในด้านเศรษฐกิจ โดยจัดให้มีตำแหน่งสรรพากรฝ่ายตรวจเก็บภาษีทุกเมือง ส่งเสริมผลผลิตในครัวเรือนให้มากขึ้นเพื่อการจำหน่าย ยกเว้นภาษีอากรในนาที่ทำไม่ได้ผล ส่งเสริมการเพาะปลูกในครัวเรือนให้มากขึ้น ซึ่งทองก็ได้กล่าวถึงการส่งเสริมให้แต่ละครัวเรือนปลูกพืชผักสวนครัวเพื่อไว้บริโภคในครัวเรือนและจำหน่ายไว้ว่า กำนันของตำบลตะเคียนชะสมัยนั้น คือ กำนันจรูญ ได้ดำเนินการพัฒนาตำบลตามนโยบายของทางการจนบ้านเมืองสงบสุขว่า

ทั้งพ่อค้าชาวนาสหายสิ้น	เจ้าท้องถิ่นชูชบอุปถัมภ์
เจ็ดหมู่บ้านนายยกไม่ตกต่ำ	จัดให้ทำสวนครัวทั่วทุกคน
ปลูกพันธุ์ผักพริกแพงเครื่องแกงครบ	ไว้สู้รบรายจ่ายได้รับผล
ชี้หนทางวางหลักให้รักคน	ทั่วทุกคนเป็นสุขสนุกดี
	(ทอง นवलศรี : คำกลอนสอนใจ)

ในเรื่อง “สุภาษิตสอนรัฐชาโยโต” (2492) ของหนูฟอง จันทภาโส ก็ได้กล่าวถึงลักษณะความสัมพันธ์กับรัฐในแง่นี้ไว้หลายตอน โดยชี้ให้เห็นว่ารัฐมุ่งหวังประเทศทันสมัยประชาชนจึงสมควรปฏิบัติตามที่รัฐกำหนด ดังที่ท่านได้กล่าวไว้ว่า

สมัยจรรยาปฏิบัติ	หมุ่นตามรัฐบาลท่านสั่งสอน
รัฐบาลต้องการให้ถาวร	นำสั่งสอนประชามหาชน
นำคนโง่ให้แหลมจิตต์แจ่มใส	พี่น้องไทยด้วยกันหมั่นฝึกฝน
ตามระเบียบการเรียนกันทุกคน	เอกราชไทยมีเกียรติยศ
ต้องรักองค์ท่านองค์วงศ์วงศ์	ความต้องการของเธอให้เสมอหมด
เสมอด้วยสวงามปรากฏ	เกียรติยศลือเล่าชวานานา
สวมเกือกหมวกให้สดวกเสื่อนอกใน	สมอกใจรัฐบาลท่านปรารณา
ให้ต่างชาติประเทศเจตนา	มองสายตาดูเขานิยม

¹ชาลี ศิลปรัศมี. การปกครองมณฑลนครศรีธรรมราชภายใต้สมเด็จพระเจ้านั่งเอยาเธอ เจ้าฟ้ายุคลทิฆัมพร กรมขุนลพบุรีราเมศวร์ (พ.ศ.2453-2468). 2529. หน้า 13-14.

ชาวไทยเรานี้ยังสามารถ
สมัยนี้รัฐบาลท่านนิยม

ช่วยกู้ชาติก้าวหน้าอย่าหับถม
หวังอบรมศึกษาให้ถาวร

(หนูฟอง จันทรภาโส สุภานิตสอนชู ชายโสด)

นอกจากนั้นยังหวังให้หนุ่มสาวเร่งแต่งงาน ผู้ที่หย่าร้างก็ให้รีบแต่งงานใหม่ ซึ่งผู้ประพันธ์ให้เหตุผลว่า เพื่อเป็นการช่วยเหลือกันทำมาหากิน และเป็นไปตามนโยบายการเร่งเพิ่มจำนวนประชากร เพื่อความเป็นประเทศมหาอำนาจของผู้ปกครองในสมัยนั้น ดังคำกลอนว่า

ผิวเมียร้างหย่ารีบหาใหม่
ขาดผิวเมียเสียงานการปกครอง
ทำอาชีพเลี้ยงตนได้ผลมาก
สมทบทุนหมุนสมอย่างกลมเกลียว
มืออยู่สิบหิบจ่ายไว้สักห้า
ขายค้าหากำไรใช้ไหวพริบ
มีคู่ผิวตัวเมียเฉลี่ยจะหล้า
ถ้าผิวลากเมียรุนแรงด้วยฤทธิ์
ผวนาเขี่ยเมียขวานอย่าหวานเลิ
สตรีใดไม่ผิวตัวอาภ
เรามีผัวอย่าชั่วชั้นที่สุด
ได้สืบเสาะเพาะผลสกลไกล
หญิงสาวแสบแม่หม้ายและชายโสด
อย่าให้ชาติขาดศูนย์สกุลตน

อื่นต้องไปจะได้อยู่เป็นครอบครัว
อยู่กันสองมีผลกว่าคนเดียว
ที่เลืปากเลืท้องต้องห่วงงเหนียว
คอยกอดเกี่ยวเก็บหอมเข้าโรมริบ
คอยเก็บหาเพิ่มเชื้อให้เหลือสิบ
วัดฤดีและสุกทุกชนิด
ขับหัวท้ายแจวคลองต้องไม่ผิด
ถ้าผิวซิดเมียเรียดกะเดียดทรัพย์
ผัวคนเก็บเมียขุนหมุนจัดดับ
หมุนหาทรัพย์ขัดข้องไม่คล่องใจ
ต้องมีบุตรหญิงชายได้อาศัย
สมัยรัฐบาลต้องการพล
ต่อประโยชน์สร้างชาติอย่าขาดผล
เพิ่มเพาะพลให้ล้วนแต่ส่วนเดียว

(หนูฟอง จันทรภาโส สุภานิตสอนชู ชายโสด)

กรณีของคนต่างด้าวในที่นี้ก็คือคนจีนนั่นเอง เพราะคนจีนเป็นผู้ที่มีบทบาททางเศรษฐกิจในสังคมไทยมากที่สุด ผู้ประพันธ์จึงเห็นด้วยกับนโยบายของรัฐบาล ซึ่งก็คือแนวคิดต่อต้านคนจีนของหลวงวิจิตรวาทการ ซึ่งสายชล สัตยานุรักษ์¹ ได้สรุปความคิดดังกล่าว

¹สายชล สัตยานุรักษ์. ความเปลี่ยนแปลงในการสร้างชาติไทยและความเป็นไทย
โดยหลวงวิจิตรวาทการ. 2545. หน้า 169-170.

ไว้ว่า หลวงวิจิตร วาทการมองเห็นว่าเป็นคนดีที่เป็นสกลุการการเมืองและเศรษฐกิจของไทย
ยังคงแทรกซึมและอาจรุกรานจนไทยอาจล้มลงสู่ชาติที่ถล่ม หลังจากที่ยึดมาครั้งแล้วครั้งเล่า
คนไทยจึงต้องระมัดระวังเงินให้มากเป็นพิเศษ ความคิดดังกล่าวจึงสอดคล้องกับสภาพ
เศรษฐกิจสังคมของชุมชนลุ่มทะเลสาบสงขลาที่คนจีนเข้ามาควบคุมผลผลิตอยู่ในขณะนั้น
ดังนั้นจึงเป็นการง่ายที่นักประพันธ์ลุ่มทะเลสาบจะรับความคิดอันนี้เข้ามา ดังคำประพันธ์ว่า

คนต่างด้าวเข้ามาอย่าเกี่ยวข้องกับ	จะทำให้แหลมทองไม่ผ่องใส
ไทยแหลมทองเชื้อหงษ์ร่วมวงศ์ไทย	อย่าเพิ่งไปหลงเล่ห์ร่วมเซกกา
อย่าปลูกกล้วยให้กลายเป็นไม้ป่า	อย่าทำนาปลูกข้าวเจือข้าวแดง
ปลูกสวนครัวถั่วเครือเขี้ยวโยยิล	วัชพืชรอกแอบแทบทุกแห่ง
ไม่ถอนซัดคัดทิ้งมันยิ่งแรง	รอกแซกแซกกลับเกลื้อเปื้อนสวนครัว
หญิงชาวไทยดักไปอย่าปรารณา	เอาชายต่างภาษามาทำผัว
จะเสียวงศ์พงศ์ประยูรตระกูลตัว	เพราะหาผัวต่างด้าวเข้ามาเลี้ยง
เกิดบุตรบาตรีนีวงศ์ญาติ	กลับโอนชาติต่างเชื้อเลือดเนื้อเสียง
รัฐบาลต้องการให้พร้อมเพรียง	ควรหาเลี้ยงส่วนตัวผัวเมืองไทย

(หนูฟ่อง จันทรรภาโส สุภณิตสอนชู ชายโสศ)

แนวคิดต่อต้านคนจีนของหลวงวิจิตรวาทการเป็นแนวคิดที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานทาง
เศรษฐกิจที่คนจีนได้เข้ามามีบทบาทสำคัญทางด้านเศรษฐกิจในประเทศไทย ดังนั้นทุกคน
จึงต้องเร่งพัฒนาอาชีพของตน โดยเฉพาะอย่างยิ่งก็คือ นอกเหนือจะทำการเกษตรแล้ว จะ
ต้องรู้จักทำการค้าด้วย เพราะการค้าจะช่วยให้มีชีวิตความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น ดังคำประพันธ์ว่า

การอาชีพทุกอย่างเช่นสร้างชาติ	นำมิตรญาติชายหญิงวิ่งก้าวน้ำ
หมุนให้เปรี้ยวเชียวชาญการไร่นา	หมุนการค้าต่างๆ ทุกอย่างไป
เช่นทำสวนไทรพรวนก่อนลงพืช	ผลเลื้อยยึดลัมลูกปลูกขึ้นใหม่
เลี้ยงวัวควายปลาหมูเป็นไก่	ต้องหมั่นใจทุกสิ่งอย่างทั้งงาน
ใช้ไหวพริบหยิบทำเป็นล่าสัตว์	ทำต่างกันบ้างอย่างทางจัดสาร
ให้สมองมองเนตรสังเกตงาน	ให้รู้จักเท่าการงานทั่วไป
มีเมียผัวครอบครัวครัวหนึ่งๆ	ไม่ต้องพึ่งแรงคนคนผู้ใหญ่
พึ่งหลวงตาหลวงยายจงอย่าใจ	ต้องอาศัยแรงตัวเราผัวเมีย
ต้องแซบเรี่ยวแรงเองอย่าเกรงเหนียว	เพียงเข็ดเมื่อภยนักหยุดพักเสีย

ต้องกรากกรำปรี๊ดตัวสองผิวเมียบ
ถ้ามีบุตรหญิงชายได้ล้ำเลี้ยง
ให้ครองหับรับผลที่ตนทำ

อย่าอ่อนเพลียมือเท้าก้าวหน้าทำ
ประคองเคียงชูชบอุปถัมป์
บุตรได้ล้ำเลี้ยงกายไม่ตกจน

(หนูฟอง จันทรภาโส สุภายิตสอนชูชายโสศ)

ดังนั้น ในความเห็นของแดง นักปราชญ์ ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับชุมชน(หรือเอกชน) จึงเป็นไปในลักษณะที่รัฐสนับสนุนให้ประชาชนหรือชุมชนเร่งพัฒนาอาชีพของตนเพื่อรายเพิ่มรายได้ รัฐเองก็จะได้ภาษีจากรายได้นั้น ขณะเดียวกัน ผลผลิตที่เหลือจากการบริโภคก็จะกลายเป็นสินค้าที่สามารถทำรายได้ให้แก่ประเทศชาติได้ด้วย รายได้ส่วนหนึ่งของราษฎรจึงต้องจ่ายให้กับรัฐในรูปแบบของการเสียภาษีอากร ดังปรากฏในเรื่อง มงคลประชาราษฎร์ว่า

รัฐบาลท่านรักษาประชาชาติ
กับอาชีพไม่รักสมักจน
รัฐบาลปานกันกับพ่อแม่
พลเมืองศิกรวิสัยกับใครได้
ส่งปัญญาความรู้คู่ความเขลา
การประเทศทั้งหลายได้รุ่งเรือง
ไม่อิงฉาพยาบาบาทคาดปองร้าย
อย่าคิดหลีกปลีกอยู่แต่ผู้เดียว
ช่วยอะไรไม่ได้อย่าร้ายชาติ
การประเทศที่ดีศรีรุ่งเรือง
มีอาชีพคนละอย่างทางหากิน
ชอบจะทำสิ่งอะไรใจผูกพัน
อุตสาห์ปล้ำทำให้อจรงอย่าทิ้งชัง
อุตสาห์ปล้ำทำเจือให้เหลือจ่าย
เกิดธุระปะทุทุกหรือเจ็บไข้
ต้องแยกสัพพ์ปันส่วนควรอย่างไร
เอาฝากไว้กับพระรัตนตรัย
ส่วนหนึ่งไว้ให้เป็นแพทย์ประจำบ้าน เมื่อถึงกาลเจ็บไข้ได้ช่วยตัว

ประชาราษฎร์ทำกายให้ร้ายผล
ชอบเที่ยวชนอุกลักสมักตาย
ท่านดูแลบ้านเมืองไม่เหื่องหาย
เพราะเจ้านายส่งผลให้พลเมือง
เหมือนชักเอาน้ำท่ามาใส่เหมือง
เพราะพลเมืองพร้อมเพรียงเหมือนเสียงเดียว
คิดถึงฝ่ายอาญาพาหวาดเสียว
ช่วยคิดเกี่ยวทางการของบ้านเมือง
อย่าวิดสาคน้ำใสไปจากเหมือง
เพราะพลเมืองทั้งหลายไม่ร้ายกัน
ปลูกอาสินทำนาค้าขายขึ้น
กุมสิ่งนั้นอย่าวางให้ห่างกาย
คงสมหวังความดีที่เราหมาย
เก็บดับไว้สักส่วนไม่กวนใจ
หรือเป็นตายต่อเดียวเที่ยวฟ้าไหน
ส่วนหนึ่งใส่หีบเพ็ชรสำเร็จการ
ได้อาศัยชั่วหล้าอวสาน

ส่วนหนึ่งนายใช้ค่าราชการ	สำหรับท่านกรณารักษาหัว
ส่วนหนึ่งไว้ซื้อเสบียงเลี้ยงครอบครัว	เครื่องแกงขี้ผึ้งห่มพอสสมควร
ส่วนหนึ่งเราเอาไว้ใช้ทำงาน	ทำรั้วบ้านปลูกสร้างถางเรือกสวน
จะแลกถ้าจำจ่ายใช้พอควร	ให้ประมวลเก็บดับประดับประคอง

(แดง นักปราชญ์ : มงคลประหารราษฎร์)

นอกเหนือจากความสัมพันธ์กับรัฐในลักษณะที่รัฐให้การสนับสนุน ให้ความช่วยเหลือ และให้การคุ้มครองเพื่อให้สามารถประกอบอาชีพมีผลผลิตและรายได้เพียงพอและชุมชนมีความสัมพันธ์กับรัฐในแง่ของผู้ที่อยู่ภายใต้กฎหมาย ต้องจ่ายภาษีรายได้ให้กับ

2. สถาบันศาสนา

ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับสถาบันศาสนาที่เป็นสถาบันหลักของสังคม และอยู่ใกล้ชิดกับวิถีชีวิตของผู้คนในชุมชนมากที่สุด การที่ผู้ประพันธ์เน้นสอนให้แบ่งทรัพย์ “เอาฝากไว้กับพระรัตนตรัย” จึงเป็นความสัมพันธ์กับสถาบันทางศาสนาในฐานะที่ราษฎรหรือชุมชนจะต้องทูลนบารุงพระศาสนาในลักษณะของการ “ทำบุญ” เพื่อความสุขทั้งในโลกนี้และเพื่อ “ได้อาศัยชั่วหล้าอวสาน”

ชุมชนเมืองในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาภายหลังการปฏิรูปการปกครองสมัยรัชกาลที่ 5 จะประกอบไปด้วยชุมชนเมืองสงขลา ชุมชนเมืองหาดใหญ่ และชุมชนเมืองพัทลุงที่คาบตลมหาสมุทร โดยที่ชุมชนเมืองเหล่านี้จะอยู่ในฐานะที่เป็นตัวกลางเชื่อมโยงความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับท้องถิ่น ชุมชนเมืองที่มีความสำคัญที่สุดในยุคนี้น่าจะเป็นชุมชนเมืองสงขลา

ชุมชนเมืองสงขลาเป็นเมืองที่มีความเจริญทางการค้ามาเป็นเวลาช้านาน ดังที่ สารูป ฤทธิชู¹ กล่าวว่า ในช่วงรัตนโกสินทร์ตอนต้น เมืองสงขลามีฐานะเป็นศูนย์กลางทางการค้าและมีความสัมพันธ์กับดินแดนลุ่มทะเลสาบส่วนอื่นๆ ในฐานะที่ดินแดนเหล่านั้นเป็นแหล่งผลิตสินค้าประเภทต่างๆ ป้อนให้กับเมืองสงขลา ในขณะเดียวกัน สงขลาเองก็มีความสัมพันธ์กับหัวเมืองอื่นและเมืองหลวงทั้งในด้านการค้าและการเมือง ประชากรที่มีบทบาท

¹ สารูป ฤทธิชู. “การพัฒนาเศรษฐกิจ : สังคมและการค้าของเมืองสงขลาในช่วงพุทธศตวรรษที่ 22 - 24,” ใน การสัมมนาทางวิชาการ เรื่อง สงขลาศึกษา : ประวัติศาสตร์และโบราณคดีเมืองสงขลา 2535. หน้า 65-81.

บาทสำคัญทางด้านเศรษฐกิจการค้าจะเป็นชาวจีน ดังในวรรณกรรมเรื่อง “ประวัติพระสาริกธาตุ วัดไชยมงคล” สงขลา ที่สะท้อนให้เห็นถึงสภาพของชุมชนชาวจีนในด้านที่เกี่ยวข้องกับสถาบันทางศาสนา แม้วรรณกรรมเรื่องนี้มุ่งเน้นการบันทึกเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับกิจกรรมทางศาสนาของผู้คนในชุมชน โดยบันทึกผู้ที่ร่วมทำบุญมากกว่าที่จะบันทึกกิจกรรมทางเศรษฐกิจโดยตรง แต่ภาพสะท้อนที่ปรากฏอยู่ “ระหว่างบรรทัด” ของวรรณกรรมเรื่องนี้ทำให้เราสามารถเห็นถึงสภาพทางเศรษฐกิจสังคมของชุมชนเมืองสงขลาได้อย่างชัดเจน ไม่ว่าจะเป็นการบริจาคทรัพย์เงินทองเพื่อจัดสร้างพระเจดีย์บรรจุ “พระสาริกธาตุ” ที่สามารถเรียกรไ้เงินให้เพียงพอสามารถก่อสร้างเสร็จในเวลาอันรวดเร็ว ไม่ว่าจะเป็นการอัญเชิญพระสาริกธาตุจากลังกาที่ได้รับการสนับสนุนจากคหบดีในเมืองสงขลา ว่า

เดิมพระธาตุเรื่องนี้ มีที่กรุงลังกา ท่านนะไปเชิญมา ไว้สงขลาบุรี
 ดังทราบเหตุกิจจา ได้มาจากเศรษฐี พร้อมทั้งด้วยโพธิ์ทอง รวมสองตันโสภี
 จัดปลูกไว้ในที่ อารามสงฆ์จงใจ เมื่อครั้งนั้นท่านนะ ไม่เลยละมุงหมาย
 ครั้นได้ช่องอุปาย พร้อมหญิงชายคิดอ่าน ให้ช่วยกันเรียไร ประกอบในหลักฐาน
 มีผู้รับจัดการ เพิ่มกองทานปัจจัย อ้างว่านายฉินเท็ก เป็นคนเจ้าเมืองไทย
 กับชื่อนางโผเทียน ดังจำเนียรเลื่อมใส”

(สั้น สังข์สุวรรณ : ประวัติพระสาริกธาตุ วัดไชยมงคล)

หรือการร่วมมือกันระหว่าง “พ่อค้า” กับ “ข้าราชการ” เพื่อดำเนินการก่อสร้างพระเจดีย์ให้เสร็จภายในเวลาอันรวดเร็วว่า

ได้ทราบเรื่องนิยาย ผู้สืบสายนาเด็กอุ้น รวมด้วยท่านขุนศรี มีทั้งสองจิตต์
 ปองปูน เชื้อแน่นลงในคุณ คิดออกทุนให้เท่ากัน รวมเงินสองร้อยเศษ ตาม
 แจ่งเหตุแห่งสำคัญ ครั้นตกลงดังนั้น รีบสั่งปล้องไปทันใด เขาจัดส่งมาขาย
 สมมุงหมายสายรถไฟ จากอำเภอหาดใหญ่ ไฉนปล้นทันท่วงที่

(สั้น สังข์สุวรรณ : ประวัติพระสาริกธาตุ วัดไชยมงคล)

หนังสือเกียรติกฐินร้อยเอ็ด เป็นการนำเอานิทานมาเป็นอุทาหรณ์เพื่อชี้ให้เห็นถึงอานิสงส์ของการทำบุญ “ทอดกฐิน” โดยกล่าวถึงชายหนุ่มชื่อ “คินบาล” ซึ่งเป็นชายเชื้อไขไปของานทำกับ ศิริธรรมเศรษฐี ศิริธรรมเศรษฐีจึงให้ไปดูแลไร่หญ้า

เศรษฐีว่ากระนั้นฉันเมตตา
อันสิ่งหนึ่งซึ่งอาหารท่านจะได้

ไปรักษาไร่หญ้าอย่าเบื่อหน่าย
เราจักให้พอกินสิ้นทุกวัน
(พระปาน วิสาโร : หนังสือเกียรติคุณร้อยเอ็ด)

จากนั้นคณบาลก็คิดทำบุญเพื่อ

อันส่วนหนึ่งพึงแบ่งไว้ถวายสงฆ์ ตั้งใจตรงองค์ใดสามารถใส่
เป็นเสบียงเลี้ยงอาตมชาติต่อไป ผากคลังใหญ่อมสินถิ่นสังโฆ
(พระปาน วิสาโร : หนังสือเกียรติคุณร้อยเอ็ด)

ผลจากการทำบุญ “กฐิน” ของคณบาล ทำให้

จึงได้ช้อยศรามาหาเศรษฐี ทานนิตเดียวเท่านี้มีสุขโข
เดิมคนจนผลทำไว้ได้ลาภ สาธุโสสืบกะบิลกฐินทาน
(พระปาน วิสาโร : หนังสือเกียรติคุณร้อยเอ็ด)

ผู้ประพันธ์ได้สรุปเรื่องเพื่อชี้ให้เห็นถึงอานิสงส์ของการทำบุญ “กฐิน” เหมือนกับ
ที่คณบาลกระทำว่า หากทำบุญทอดกฐินแล้วจะมีฐานะร่ำรวยหรือเป็นเศรษฐีเช่นเดียวกับ
คณบาล อันเป็นการเน้นย้ำถึงการทำบุญเพื่อหวังผลให้ร่ำรวย ดังคำประพันธ์ที่ว่า

อันเรื่องนี้ชี้ให้เห็นเป็นนิทัศน์	เล่าประวัติเรื่องกฐินสั้นทั้งหลาย
ทิฐุธรรมนำให้เห็นเย็นสบาย	ถึงยากไร้นี้กฐินผู้เข็ญใจ
แม้ตัวจนคนศรัทธาหาความดี	กลับได้เป็นเศรษฐีมั่งมีใหญ่
ผลสะท้อนดอนทำบุญหนุนส่งไว	เมื่อตายไปสู่สวรรค์ชั้นวิมาน
ดาวดึงส์ถึงพิภพประสบสุข	ไม่มีทุกข์อัมเณมเกษมสถานต์
เพราะกุศลทั้งสิ้นกฐินทาน	เมื่อออกจากวิมานดาวดึงส์
ไปบังเกิดในสวรรค์ชั้นกามา	ผู้มีวาสนาบรรลุดัง
เสวยทิพย์หีบให้เห็นเป็นที่พึง	ออกจากดาวดึงส์รำพึงจิต

(พระปาน วิสาโร : หนังสือเกียรติคุณร้อยเอ็ด)

ทัศนคติและค่านิยมที่เกี่ยวข้องกับระบบเศรษฐกิจสังคม

สุพัตรา สุภาพ ได้สรุปความหมายของคำว่าค่านิยมว่าหมายถึง “สิ่งที่กลุ่มสังคมหนึ่ง ๆ เห็นว่าเป็นสิ่งที่มีค่าควรแก่การกระทำ น่ากระทำ น่ายกย่อง หรือเห็นว่าถูกต้อง”¹ ค่านิยมที่สะท้อนให้เห็นในวรรณกรรมยุคการพิมพ์ มีดังนี้

1. ค่านิยมเกี่ยวกับการมีทรัพย์สิน

ในด้านของทัศนคติและค่านิยมที่เกี่ยวข้องกับระบบเศรษฐกิจสังคม พบว่าในยุคนี้ค่านิยมของชาวบ้าน ได้เริ่มมีความนิยมในทรัพย์สิน การมีทรัพย์สินย่อมเป็นที่นับหน้าถือตาของผู้อื่น ทุกคนจึงต้องเร่งขวนขวายแสวงหาทรัพย์ เพราะการมีทรัพย์จะเป็นที่นับหน้าถือตาและเป็นที่ยอมรับของคนทั่วไป ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่า ทัศนคติและค่านิยมเกี่ยวกับการมีทรัพย์สินเงินทองได้กลายเป็นเรื่องสำคัญ ดังที่ทอง นวลศรี ได้สะท้อนให้เห็นในเรื่องคำกลอนสอนใจ ว่า

ถ้าเรามีวิชาพาตัวรอด	ไม่ทิ้งทอดมาหาทั้งน้ำหลาน
นับลูกทวดหลานตามาเป็นย่าน	เดินหน้าบ้านเรียกบ่าวยามข้าวยัง
ลูกไม้คกนกเกาะเพราะหวังผล	คนดกจนข้าวอดเพื่อนหมดหวัง
พุดจาติกลับร้ายเขาไม่ฟัง	คนที่ยังพุดร้ายกลายเป็นดี
เราคนขัดขึ้นเกลื่อนเพื่อนว่ากลาก	แสนลำบากคิดมาน่าบัดสี
คนที่มิขึ้นหิดเป็นหน่วยปลี	เขายังนิยมบอกว่าดอกกลม
	(ทอง นวลศรี : คำกลอนสอนใจ)

จากคำประพันธ์ในตอนนี้ทัศนคติและค่านิยมเกี่ยวกับการมี “ทรัพย์สิน” และการกำหนดคุณค่าของคนด้วยทรัพย์สินเงินทองเกิดขึ้นแล้วในสังคมชนบทยุคนั้น ในขณะที่คนเกียจคร้านกลายเป็นคนที่ไม่มีใครอยากจะคบค้าสมาคมด้วย แม้กระทั่ง “นางเมียมักยกพายพาภานี้”

อายนี้ไม่อายหนุ่มดอกทุกปี

นางเมียหนีปากหน้าหาคนการ

¹สุพัตรา สุภาพ. สังคมและวัฒนธรรมไทย ค่านิยม กรอบครัว ศาสนา ประเพณี.